

UCHWAŁA NR 49/V/2011
RADY POWIATU W LEGIONOWIE

z dnia 31 marca 2011 r.

w sprawie przyjęcia „Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2011 – 2014”.

Na podstawie art. 12 ust.11 ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2001 r., Nr 142, poz. 1592 z późn. zm.¹⁾) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.²⁾)

§ 1.

Przyjmuje się „Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami na lata 2011 – 2014” stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2.

Wykonanie uchwały powierza się Zarządowi Powiatu w Legionowie.

§ 3.

Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

§ 4.

Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia opublikowania w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

¹⁾ Zmiany tekstu jednolitego wymienionej ustawy zostały ogłoszone w Dz. U. z 2001 r. Nr 142, poz. 1592, z 2002 r. Nr 23, poz. 220, Nr 62, poz. 558, Nr 113, poz. 984, Nr 153, poz. 1271, Nr 200, poz. 1688, Nr 214, poz. 1806, z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, z 2004 r. Nr 102, poz. 1055, Nr 167, poz. 1759, z 2007 r. Nr 173, poz. 1218, z 2008 r. Nr 180, poz. 1111, Nr 223, poz. 1458, z 2009 r. Nr 92, poz. 753, Nr 157, poz. 1241, z 2010 r. Nr 28, poz. 142 i 146, Nr 40, poz. 230, Nr 106, poz. 675, z 2011 r. Nr 21, poz. 113.

²⁾ Zmiany tekstu jednolitego wymienionej ustawy zostały ogłoszone w Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, z 2004 r. Nr 96, poz. 959, Nr 238, poz. 2390, z 2006 r. Nr 50, poz. 362, Nr 126, poz. 875, z 2007 r. Nr 192, poz. 1394, z 2009 r. Nr 31, poz. 206, Nr 97, poz. 804, z 2010 r. Nr 75, poz. 474, Nr 130, poz. 871.) po uzyskaniu pozytywnej opinii Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie Nr. WD.0713 – 2/1/11 z dnia 16 marca 2011 r., Rada Powiatu w Legionowie uchwała, co następuje:

UZASADNIENIE DO UCHWAŁY

RADY POWIATU W LEGIONOWIE z dnia 31 marca 2011 r.

w sprawie przyjęcia „Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2011 – 2014”.

Powiat zgodnie z Ustawą z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 1998 r. Nr 91, poz. 578) w zakresie zadań własnych realizuje sprawy dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (art. 4 ust 1 pkt.7). Natomiast obowiązek sporządzenia Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami nakłada na powiat art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 ze zmianami).

Art. 87 ust 1 stanowi: Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami. Zgodnie z zapisem art. 87 ust 2 program ten ma na celu w szczególności:

1. włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
2. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
3. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
4. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
5. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
6. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
7. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami przyjmuje uchwałą rada powiatu, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 87 ust. 3). Pozytywna opinia Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wydana została w dniu 16.03.2011 r.

Program ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym (art. 87 ust. 4). Z realizacji Programu Zarząd Powiatu sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu (art. 87 ust. 5).

**Powiatowy Program
Opieki
nad Zabytkami
na lata 2011-2014**

Powiatu Legionskiego

SPIS TREŚCI

1 WSTĘP.....	3
2 PODSTAWA PRAWNA.....	4
3 UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE (Z UWZGLĘDNIENIEM ZAPISÓW USTAWY O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI Z DNIA 23 LIPCA 2003 R.).....	6
4 ZEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	13
5 WEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	26
6 CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW ORAZ ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU LEGIONOWSKIEGO.....	27
7 OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEN (ANALIZA SWOT)	95
8 ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE.....	97
9 INSTRUMENTARIUM REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU LEGIONOWSKIEGO.....	100
10 ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	101
11 ŹRÓDŁA FINANSOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	102

1 WSTĘP

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na powiaty obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami. Mówi o tym artykuł 87 ustawy. Głównym odbiorcą programu jest społeczność lokalna, która bezpośrednio powinna odczuć efekty jego wdrażania. Dotyczy to nie tylko właścicieli i użytkowników obszarów i obiektów zabytkowych, ale również wszystkich mieszkańców.

Przyjęty przez Radę Powiatu w formie uchwały powiatowy program opieki nad zabytkami jest elementem polityki samorządowej. Będzie służyć podejmowaniu planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

Program opieki nad zabytkami ma pomóc w aktywnym zarządzaniu zasobem stanowiącym dziedzictwo kulturowe powiatu. Wskazane w programie działania są skierowane na poprawę stanu zabytków, ich rewaloryzację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańcom i turystom. Powiatowy program opieki nad zabytkami, m.in. poprzez działania edukacyjne, ma też budzić w lokalnej społeczności świadomość wspólnoty kulturowej, roli i znaczenia lokalnych wartości i wspólnych korzeni. Wspólna dbałość o zachowanie wartości kulturowych wzmacnia poczucie tożsamości, wspiera identyfikację jednostki z tzw. małą ojczyzną.

Powiatowy program opieki nad zabytkami jest opracowywany na 4 lata. Z realizacji programu starosta co dwa lata sporządza sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu. Kolejne sporządzane programy opieki powinny uwzględniać pojawiające się nowe uwarunkowania prawne i administracyjne, zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i aktualny stan zachowania zasobu oraz prowadzone okresowo oceny efektów wdrażania obowiązującego programu.

2 PODSTAWA PRAWNA

Podstawą prawną sporządzenia Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego są przepisy wynikające z ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) Ustawa wprowadziła obowiązek sporządzania przez powiaty powiatowych programów opieki nad zabytkami.

Zgodnie z art. 87 wymienionej ustawy, zarząd powiatu sporządza na okres 4 lat powiatowy program opieki nad zabytkami. Powiatowy program opieki nad zabytkami jest uchwalany przez Radę Powiatu, po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Program ogłaszany jest w Dzienniku Urzędowym Województwa.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określiła główne cele powiatowych programów opieki nad zabytkami, do których należą:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy w właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Program opieki nad zabytkami jest dokumentem uzupełniającym w systemie planowania. Wyznacza cele i określa instrumentarium służące do ich osiągnięcia. Z realizacji Powiatowego programu opieki nad zabytkami, Zarząd Powiatu raz na dwa lata sporządza sprawozdanie, które przedstawia radzie powiatu.

3 UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE (Z UWZGLĘDNIENIEM ZAPISÓW USTAWY O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI Z DNIA 23 LIPCA 2003 R.)

3.1 Obowiązek sporządzania powiatowych programów opieki nad Zabytkami

Obowiązek sporządzania powiatowych Programów opieki nad zabytkami określa zapis art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).

W myśl art. 87:

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.
2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:
 - 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;
 - 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
 - 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
 - 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
 - 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
 - 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
 - 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

5. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

3.2 Definicje

Z uwagi na konieczność precyzyjnego odnoszenia się w Powiatowym Programie Opieki nad Zabytkami do zapisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), przyjęto za ustawą następujące definicje:

1) zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;

2) zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt. 1;

3) zabytek ruchomy - rzecz ruchoma, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1;

4) zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;

5) instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami – instytucja kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;

6) prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;

7) prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;

8) roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;

9) badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;

10) badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;

11) badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;

12) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;

13) historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;

14) krajobraz kulturowy - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;

15) otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków, w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

3.3 Sposoby opieki nad zabytkami w świetle przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Według zapisów art. 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.) ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej, działań mających na celu:

- 1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
- 2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- 3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- 4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- 5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- 6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Zgodnie z art. 5 ustawy opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- 1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- 2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- 3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- 4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- 5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

W myśl art. 6 ustawy ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

- 1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:
 - a) krajobrazami kulturowymi,
 - b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
 - c) dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego,
 - d) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
 - e) cmentarzami,
 - f) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
 - g) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;
- 2) zabytki ruchome, będące w szczególności:
 - a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
 - b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
 - c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
 - d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego, e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa

w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. Nr 85, poz. 539, z 1998 r. Nr 106, poz. 668, z 2001 r. Nr 129, poz. 1440 oraz z 2002 r. Nr 113, poz. 984),

f) instrumentami muzycznymi,
g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne, będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyskami,
- c) kurhanami,
- d) reliktnami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Art. 6 ustawy mówi również, iż ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

W ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami znajdują się zapisy precyzujące formy ochrony zabytków. Art. 7 ustawy stanowi, iż formami ochrony zabytków są:

- 1) wpis do rejestru zabytków;
- 2) uznanie za pomnik historii;
- 3) utworzenie parku kulturowego;
- 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

3.4 Opieka nad zabytkami jako zadanie własne powiatu

Obowiązki powiatu w zakresie opieki nad zabytkami określają zarówno przepisy ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.), jak również ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 1998 r. Nr 91, poz. 578 z późn. zm.).

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami określa obowiązki oraz kompetencje powiatu w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Obowiązki są określone m.in. w art. 87 regulującym sporządzenie na okres czteroletni Powiatowych Programów Opieki nad Zabytkami, oraz w art. 18 i 19 nakazujących uwzględnianie ochrony i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz miejscowych planów zagospodarowania.

Dodatkowo art. 81 i 82 regulują możliwość udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru przez organ stanowiący powiatu, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

Na podstawie art. 96 istnieje także możliwość, iż wojewoda, na wniosek wojewódzkiego konserwatora zabytków, może powierzyć, w drodze porozumienia, prowadzenie niektórych spraw z zakresu swojej właściwości, w tym wydawanie decyzji administracyjnych, gminom i powiatom, a także związkom gmin i powiatów, położonym na terenie województwa.

W Ustawie o samorządzie powiatowym, w rozdziale 2, określone są zadania odnoszące się wprost do ochrony zabytków. Art. 4 w ust. 1 pkt 7 mówi, iż powiat wykonuje zadania określone ustawami o charakterze ponadgminnym w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

4 ZEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1 Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego jest zbieżny ze strategicznymi celami państwa w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami. Cele te wymienione są w dokumentach:

• **Tezy do Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.**

W Tezach do Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajduje się szereg zapisów mających istotny wpływ na niniejszy dokument. Należą do nich zapisy określające cele Programu i zasady ochrony konserwatorskiej.

We wstępie do Tez określono główne cele programu, którymi jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce. Celem jest także stworzenie wykładni porządkującej sferę ochrony poprzez wskazanie siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich:

- 1) Zasady *primum non nocere* (po pierwsze nie szkodzić);
- 2) Zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych),
- 3) Zasady minimalnej niezbędnej ingerencji (powstrzymywania się od działań niekoniecznych),
- 4) Zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco,
- 5) Zasady czytelności i odróżnialności ingerencji,
- 6) Zasady odwracalności metod i materiałów,
- 7) Zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą zarówno konserwatorów – pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów - restauratorów dzieł sztuki, konserwatorów architektów, urbanistów, budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych – codziennych konserwatorów zabytkowych świątyń.

W rozdziale 2 „Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami”, zagadnienia zostały opisane w sposób określający po pierwsze cel, a następnie kierunki działania. Dotyczy to w szczególności stanu zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych, stanu zabytków techniki, pomników historii, obiektów z Listy Dziedzictwa Światowego UNESCO, (dla tych tematów wspólnym jest utworzenie krajowej ewidencji w systemie cyfrowym oraz monitoring stanu i sposobów wykorzystania.), stanu służb konserwatorskich, stanu opieki nad zabytkami i wreszcie stanu uregulowań prawnych.

Rozdział 3 „Działania o charakterze systemowym” mówi o powiązaniu ochrony zabytków z polityką ekologiczną, dotyczącą ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa oraz o wypracowaniu strategii ochrony dziedzictwa i wprowadzeniu jej do polityk sektorowych.

W rozdziale 4 „System finansowania” omówione są aspekty stworzenia sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej. W kolejnym, rozdziale 5 „Dokumentowanie, monitorowanie i standaryzacja metod działania” omówione jest dokumentowanie poprzez tworzenie systemu i stale aktualizowanych, elektronicznych baz informacji o zasobach oraz stanie zabytków w Polsce i ich dokumentacji; wypracowanie spójnego systemu dokumentowania badań, stanu zachowania oraz określania i certyfikacji wartości zabytkowych, wspólnego dla wszystkich typów zabytków; monitorowanie - poprzez gromadzenie stale aktualizowanej wiedzy o stanie zachowania, postępach i wynikach prac konserwatorskich i restauratorskich, zagrożeniach, prawidłowości zarządzania i bezpieczeństwie użytkowania obiektów zabytkowych oraz o innych formach ochrony dziedzictwa oraz ujednolicenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych.

Rozdział 6 „Kształcenie i edukacja”, porusza fundamentalne zagadnienie stałej pracy nad wzrostem świadomości, dotyczącym wartości dziedzictwa kulturowego i jego ochrony w życiu i prawidłowym funkcjonowaniu społeczeństwa.

W rozdziale 7 „Współpraca międzynarodowa” opisane są zagadnienia, mające na celu wzmocnienie obecności Polski w światowym i europejskim środowisku, działającym na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i promocja polskich osiągnięć w tej dziedzinie.

• **Narodowa strategia rozwoju kultury na lata 2004–2013.**

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego, jest zbieżny z głównymi zadaniami Programu Operacyjnego nr 9 „Dziedzictwo kulturowe”, do których należy intensyfikacja ochrony

i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym kompleksowa poprawa stanu zabytków oraz rozwój kolekcji muzealnych, poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększenie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym także dziedzictwa archeologicznego), kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele inne niż kulturalne, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowej i konfliktu zbrojnego. Główne założenia Strategii dokumentu, wytyczające kierunki przy tworzeniu Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami to m.in., działania zmierzające do aktywnego zarządzania zasobami materialnego dziedzictwa kulturowego poprzez poprawę stanu zabytków, zwiększenie ich dostępności dla turystów, inwestorów, mieszkańców, min. poprzez adaptacje, zwiększenie atrakcyjności regionów poprzez wykorzystanie przez nie wartości, wynikających z lokalnego zasobu dziedzictwa kulturowego oraz edukację i wdrażanie metod nowoczesnego administrowania, związane z ochroną i zachowaniem zabytków.

Beneficjentami Programu mogą być m.in. samorządowe instytucje kultury i jednostki samorządu terytorialnego. Zadania Programu będą realizowane poprzez:

• Priorytet 1. Rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych, realizowany bez udziału środków europejskich, dotyczący bezpośrednio:

- o rewitalizacji historycznych obszarów miejskich;
- o ochrony i zachowania krajobrazu kulturowego wsi;
- o rewitalizacji, rewaloryzacji, konserwacji, renowacji, modernizacji i adaptacji na cele inne niż kulturalne historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, w tym zespołów fortyfikacyjnych oraz budowli obronnych, parków i ogrodów;
- o rewaloryzacji i konserwacji zabytków budownictwa drewnianego;
- o rewaloryzacji zabytkowych cmentarzy oraz renowacji, ochrony i zachowania miejsc pamięci i martyrologii w kraju i za granicą;
- o prowadzenia badań archeologicznych i zabezpieczenia zabytków archeologicznych;
- o konserwacji zabytków ruchomych (nie wchodzących w skład zasobów muzealnych), w tym w szczególności wystroju i historycznego wyposażenia kościołów w kraju i za granicą;
- o dokumentowania zabytków (w tym badania naukowe i inwentaryzacja) w kraju i za granicą;
- o zabezpieczenia przed skutkami klęsk żywiołowych, zniszczeniem, kradieżą i nielegalnym wywozem za granicę zabytków ruchomych i nieruchomych;
- o ochrony zabytków na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego.

• Priorytet 2. Rozwój i konserwacja kolekcji muzealnych, realizowany bez udziału środków europejskich, dotyczący bezpośrednio:

- o zakupu dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych;
- o zakupu starodruków i archiwaliów;
- o konserwacji i digitalizacji muzealiów, archiwaliów, starodruków, księgozbiorów oraz zbiorów filmowych w kraju i za granicą;
- o wspierania muzealnych pracowni konserwatorskich oraz nowych technik konserwacji zabytków ruchomych;
- o dofinansowania wykonania kopii starodruków i inkunabułów.

• **Narodowy program kultury Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego na lata 2004–2013 i Sektorowy Program Operacyjny Rozwój Kultury i Zachowanie Dziedzictwa Kulturowego;**

Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” wynika z Narodowego Planu Rozwoju (uchwalonego Ustawą z dn.20.04.2004 r. Dz. U. z 2004 r. nr 116, poz. 1206). Służy on do wdrażania Narodowej Strategii rozwoju Kultury w sferze dotyczącej opieki nad zabytkami. Jako uzupełnienie tych

dokumentów funkcjonuje również Sektorowy Program Operacyjny „Rozwój kultury i zachowanie dziedzictwa kulturowego”, przyjęty przez rząd we wrześniu 2005 roku.

Za cel strategiczny programu operacyjnego przyjęto tworzenie warunków dla wzrostu konkurencyjności i znaczenia kultury, jako czynnika rozwoju społeczno - ekonomicznego. Cel ten będzie realizowany między innymi poprzez realizację priorytetów w zakresie ochrony i zachowanie dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym, budowę i rozbudowę infrastruktury kultury o znaczeniu ponadregionalnym, rozwój infrastruktury kultury i ochrona dziedzictwa kulturowego o znaczeniu ponadregionalnym oraz renowację i konserwację zabytków ruchomych.

Beneficjentami Programu mogą być między innymi jednostki samorządu terytorialnego, ich związki i stowarzyszenia, organizacje pozarządowe działające na zasadzie non-profit, kościoły i związki wyznaniowe oraz archiwa.

4.2 Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego wykazuje zgodność zarówno z programami o charakterze wojewódzkim jak i powiatowym, a w szczególności z następującymi programami strategicznymi i ich celami:

- Strategia rozwoju województwa mazowieckiego do roku 2020;

Kwestia opieki nad zabytkami jest traktowana w Strategii w szerszym kontekście, tworzenia więzi lokalnych społeczności z zamieszkiwanym przez nią obszarem oraz tworzenia i pielęgnowania tradycji regionalnych, tzw. „małych ojczyzn”, na którą w polityce regionalnej Unii Europejskiej kładzie się bardzo duży nacisk. W dokumencie zdiagnozowano najważniejsze problemy w dziedzinie kultury i dziedzictwa kulturowego występujące na Mazowszu, są to:

- spadek liczby instytucji kultury, pociągający za sobą zmniejszenie oferty kulturalnej regionu;
- likwidacja znacznej liczby bibliotek w województwie;
- fakt znajdowania się licznie występujących w regionie zabytków w bardzo często w złym stanie technicznym, oraz postępująca eliminacja zabudowy drewnianej z krajobrazu kulturowego Mazowsza;
- brak promocji i mała wiedza dotycząca regionu oraz niewystarczająca identyfikacja mieszkańców z Mazowszem.

W związku z tym nacisk został położony głównie na promocję wizerunku województwa, której celem jest budowanie pozytywnych skojarzeń, związanych z jego wizerunkiem i propagowanie produktów charakterystycznych dla regionu. Kreowanie i promocja produktu regionalnego nie tylko przyczyni się do budowania i wzmacniania tożsamości i atrakcyjności regionu, ale także stanowić będzie ważny element jego promocji w wymiarze krajowym i europejskim. Województwo mazowieckie, ze względu na swoje walory kulturowe, turystyczne i przyrodnicze, ma ogromne możliwości promowania lokalnych, niepowtarzalnych produktów, ściśle związanych ze środowiskiem geograficznym, kulturą oraz gospodarką regionu. Przedstawione działania, w kontekście opieki nad zabytkami, będą w przeważającej mierze polegały na:

- Kształtowaniu tożsamości regionu oraz kreowaniu i promocji jego produktu, realizowanych między innymi dzięki:

o ochronie i promocji, którymi powinny zostać objęte zespoły urbanistyczne i dziedzictwo drewniane (w tym miejscowości o charakterystycznej unikalnej drewnianej zabudowie letniskowej, położonej wzdłuż tzw. linii otwockiej), cenne krajobrazy kulturowe wsi i małych miast;

o promocji unikalnych zabytków architektury, miejsc pamięci narodowej oraz zamieszkania i pobytu wielkich twórców identyfikujących się z regionem; o kreowaniu regionalnych ośrodków tożsamości kulturowej.

- Promocji i zwiększania atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej regionu w oparciu o walory środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego, realizowanych między innymi dzięki:

o wzmocnieniu dotychczasowych kierunków działań samorządu, propagujących zasoby dziedzictwa kulturowego oraz rozwój kultury w regionie;

o rewitalizacji zespołów zabytkowych i wykorzystanie ich do rozwoju funkcji turystycznych;
o wsparciu tworzenia lokalnych parków kulturowo-historycznych wokół istniejących zabytków architektury, umożliwiających rozwój funkcji turystycznych.

•Regionalny Program Operacyjny Województwa Mazowieckiego 2007-2013 ;

W ramach RPO WM wspierane będą działania z zakresu ochrony i odnowy obiektów i zespołów zabytkowych lub historycznych, służące poszerzeniu oferty turystycznej lub kulturalnej, w tym dotyczące renowacji, zabezpieczeniu przed zniszczeniem i kradzieżą, adaptacji do nowych funkcji turystycznych lub kulturowych m.in. zespołów pałacowo-parkowych, zespołów fortyfikacyjnych, budowli i zespołów obronnych, obiektów sakralnych, parków zabytkowych oraz obiektów przemysłowych.

Działania te będą realizowane w ramach Priorytetu VI. Wykorzystanie walorów naturalnych i kulturowych dla rozwoju turystyki i rekreacji. Działanie 6.1. Kultura. W szczególności w grę wchodzi:

• rewitalizacja, konserwacja, renowacja, rewaloryzacja, modernizacja, adaptacja historycznych obiektów i zespołów zabytkowych wraz z ich otoczeniem, w tym:

- o obiektów sakralnych,
- o zespołów fortyfikacyjnych,
- o budowli i zespołów obronnych,
- o parków zabytkowych,
- o obiektów przemysłowych;

- konserwacja zabytków ruchomych udostępnianych publicznie;
- zabezpieczenie zabytków przed zniszczeniem lub kradzieżą;
- digitalizacja zasobów dziedzictwa kulturowego pod warunkiem powszechnego udostępnienia.

Beneficjentami, mogącymi skorzystać z wsparcia w tym działaniu są m.in.:

- Jednostki samorządu terytorialnego, ich związki i stowarzyszenia,
- Jednostki organizacyjne jst posiadające osobowość prawną,
- Instytucje kultury,
- Organizacje pozarządowe,
- Kościoły i związki wyznaniowe oraz osoby prawne kościołów i związków wyznaniowych,
- Jednostki sektora finansów publicznych posiadające osobowość prawną,
- Podmioty działające w oparciu o zapisy Ustawy o partnerstwie publiczno – prywatnym.

Maksymalne wsparcie wynosi 85 % lub też wynika z właściwego rozporządzenia Ministra Rozwoju Regionalnego (w przypadku wystąpienia pomocy publicznej). Maksymalna wartość projektów w zakresie utrzymania i ochrony dziedzictwa kulturowego o znaczeniu regionalnym i lokalnym wynosi do 20 mln zł. Dla niektórych typów projektów maksymalna wartość projektu wynosi 4 mln zł, tj. dla projektów dotyczących:

- konserwacji zabytków ruchomych,
- rozwoju zasobów cyfrowych w dziedzinie zasobów bibliotecznych, archiwalnych, filmowych oraz zasobów wirtualnych muzeów, galerii, fonotek, filmotek, cyfrowych bibliotek itp.,
- zabezpieczenia zabytków przed kradzieżą i zniszczeniem oraz projektów realizowanych przez instytucje kultury państwowe i współprowadzone z ministrem właściwym ds. kultury i dziedzictwa narodowego, archiwa państwowe.

Kwestie opieki nad zabytkami, w szerszym kontekście, pojawiają się także w Priorytecie V. Wzmacnianie roli miast w rozwoju regionu. Działanie 5.2.

Rewitalizacja miast. Wsparcie jest udzielane w ramach określonych przez uchwalony przez gminę lokalny program rewitalizacji, przy czym przedsięwzięcia planowane do realizacji powinny mieć charakter

kompleksowy, umożliwiający w dalszej perspektywie ożywienie społeczno-gospodarcze terenu. W ramach lokalnych programów rewitalizacji możliwe jest realizowanie działań w zakresie opieki nad zabytkami, polegających na renowacji budynków o wartości architektonicznej i znaczeniu historycznym, m.in. zlokalizowanych w strefie ochrony konserwatorskiej, w tym prace konserwatorskie, odnowienie fasad i dachów budynków wraz z zagospodarowaniem przyległego terenu.

• **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego z dnia 7 czerwca 2004 r.**

Plan został uchwalony przez Sejmik Województwa Mazowieckiego Uchwałą nr 65/2004 (Dz. Urz. Woj. Maz. nr 217z 28.08.2004r., poz.5811). W zakresie opieki nad zabytkami skupia się on na następujących zagadnieniach: • Kształtowaniu tożsamości kulturowej Mazowsza poprzez pielęgnowanie i rozwój lokalnych, materialnych i niematerialnych dóbr kultury;

• Potrzebie podnoszenia stanu świadomości społecznej w zakresie dziedzictwa historycznego, wspólnoty dziejów, tradycji;

• Zobowiązaniu do ochrony i utrzymania zabytków, przy uwzględnieniu potrzeb współczesnego społeczeństwa (zgodnie z Konwencją w sprawie Ochrony zabytków Architektonicznych w Europie. Podpisaną w Cordobie w 1995 r.), co realizowane będzie dzięki:

o ochronie architektury drewnianej,

o ochronie zespołów architektoniczno –parkowych, jako obrazu historycznej struktury społecznej,

o uświadomieniu, iż współczesny zakres ochrony zabytków odbywa się w skali ponadjednostkowej, zawierającej budowlę, dzieła, założenia i zespoły stanowiące przedmiot ochrony,

o zróżnicowaniu potrzeb ochrony, z punktu widzenia przyrodniczego, kulturowo – zabytkowego, historycznego, turystyczno –wypoczynkowego, etc.

• **Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami na lata 2006 - 2009 z dnia 19 grudnia 2005 roku.**

W ramach prac nad Wojewódzkim Programem Opieki nad Zabytkami sformułowano cel strategiczny „Utrwalanie dziedzictwa kulturowego regionu w celu budowania tożsamości regionalnej oraz promocji turystycznej Mazowsza w kraju i za granicą w połączeniu z aktywizacją obywatelską i zawodową społeczności lokalnych; kreowanie turystycznych pasm przyrodniczo – kulturowych”. Na cel ten składają się cele operacyjne, obejmujące szereg działań bezpośrednio dotyczących opieki nad zabytkami:

• Cel I. Zachowanie materialnej i niematerialnej spuścizny historycznej regionu.

o Działanie 1. Opieka nad zabytkami nieruchomymi – rozpoznanie i weryfikacja zasobów środowiska kulturowego .

o Działanie 2. Integracja systemów ochrony krajobrazu, przyrody i dziedzictwa kulturowego.

o Działanie 3. Ekspozowanie zabytków o szczególnej wartości :

– ośrodków krystalizujących regionalny krajobraz kulturowy ;

– ważniejszych stanowisk archeologicznych ;

– zabytków ruchomych, zwłaszcza wytworów sztuki czy rzemiosła ludowego .

o Działanie 4. Zapobieganie degradacji zabytków:

– wspieranie rewalizacji obiektów zabytkowych i działań służących opiece nad zabytkami;

– opracowanie zasad współpracy samorządów: wojewódzkiego, gminnych i powiatowych przy realizacji zadań ochrony zabytków, zwłaszcza warunków i form współpracy z właścicielami zabytków;

– opracowanie zasad postępowania w sytuacjach kryzysowych zagrożenia materialnego istnienia zabytków i ich wdrażanie; budowanie społecznej akceptacji dla ochrony zabytków;

– prowadzenie stałej współpracy z WUOZ w zakresie opracowania i monitorowania listy zabytków zagrożonych w istnieniu .

o Działanie 5. Kształtowanie postaw promujących działania chroniące zabytki, poprzez przede wszystkim upowszechnianie standardów wytycznych do prac konserwatorskich, restauratorskich, zabezpieczających, ratowniczych i interwencyjnych.

- Cel II. Ochrona i kształtowanie krajobrazu kulturowego wsi i miast historycznych.
 - o Działanie 1. Wypracowanie modelu wdrażania lokalnych programów rewitalizacji centrów małych miast historycznych.
 - o Działanie 2. Promowanie tradycyjnych wzorców lokalnej architektury .
 - o Działanie 3. Wspieranie rewitalizacji zespołów ruralistycznych i urbanistycznych.
 - Cel III. Utrwalanie zasobów dziedzictwa kulturowego w świadomości mieszkańców.
 - o Działanie 1. Kreowanie wyobrażeń na temat tożsamości historycznej i kulturowej Mazowsza, z uwzględnieniem specyfiki lokalnej.
 - o Działanie 2. Wykorzystanie tożsamości i wartości dziedzictwa, jako elementu rozwoju regionalnego i lokalnego.
 - o Działanie 3. Wspieranie działań organizacji pozarządowych w realizacji zadań związanych z edukacją regionalną.
 - o Działanie 4. Wspieranie twórczości artystycznej, ludowej o znaczeniu lokalnym, regionalnym i ogólnonarodowym.
 - o Działanie 5. Promowanie najlepszych rozwiązań w zakresie realizacji programów edukacyjnych o historii regionu (np. w formie konkursów).
 - Cel IV. Promocja walorów kulturowych Mazowsza z wykorzystaniem nowoczesnych technologii.
 - o Działanie 1. Opracowanie i wdrażanie systemu informacji o najcenniejszych zabytkach regionu, ze szczególnym uwzględnieniem Warszawy, jako metropolii o znaczeniu europejskim.
 - o Działanie 2. Wykorzystanie nowoczesnych technologii do zwiększania dostępności dorobku kultury regionalnej.
 - o Działanie 3. Promocja kultury ludowej Mazowsza.
 - o Działanie 4. Wykorzystanie tożsamości kulturowej jako elementu marketingowego .
 - Cel V. Zwiększanie dostępności obiektów zabytkowych poprzez ich wykorzystanie dla funkcji turystycznych, kulturalnych i edukacyjnych.
 - o Działanie 1. Kreowanie pasm (powiązań) przyrodniczo – kulturowych w województwie ze szczególnym uwzględnieniem szlaków nadrzecznych.
 - o Działanie 2. Wspieranie działań dotyczących komercyjnego wykorzystania obiektów zabytkowych na cele kulturalne, turystyczne i edukacyjne.
 - o Działanie 3. Opracowanie modelu wykorzystania zadań opieki nad zabytkami dla generowania nowych miejsc pracy.
- Cele Programu mają być osiągnięte poprzez realizację poszczególnych zadań. Wśród zadań, mających bezpośredni wpływ na tworzenie Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego, znajdują się między te, realizowane na obszarze Pasma Wisły, obejmujące między innymi:
- wsparcie działań samorządów lokalnych dotyczące utworzenia parków kulturowych m.in.:
 - o Legionowo – „Osiedle Kozłówka”,
 - o Nowy Dwór Maz. – twierdza Modlin – „Cytadela”,
 - o Sanniki – Park im. Fryderyka Chopina,
 - o Pacyna - Dolina Przysowy,
 - o Płock – Nadwiślański Bulwar Narodów i Kultur,
 - o Warszawa – Wilanowski Park Krajobrazowy,
 - o oraz położonych w szczególności na terenach: Wyszogród, Czerwińsk, Góra Kalwaria, Czersk, Przyczółek Warecko – Magnuszewski, Solec n. Wisłą;

- wspieranie rewaloryzacji i rewitalizacji obiektów zabytkowych, stymulowanie aktywności ekonomicznej w zakresie usług turystycznych oraz wzmacnianie form ochrony przyrody w obrębie pasma.

- wspomaganie urządzenia szlaków turystycznych w ramach pasma ;

- wsparcie działań, związanych z adaptacją obiektów zabytkowych, położonych w paśmie na cele turystyczne, kulturalne i oświatowe.

Oprócz tego, do zadań realizowanych na terenie całego województwa, mających wpływa na kształt Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego zalicza się:

- Opracowanie, przy współpracy samorządów gminnych i powiatowych oraz administracji rządowej szczebla wojewódzkiego, pełnej bazy danych przestrzennych o istniejących obiektach zabytkowych, koniecznej przy realizacji planów i programów, w celu zintegrowania w Systemie Informacji Przestrzennej.

- Wspomaganie i promowanie prac naukowych, dotyczących inwentaryzacji i weryfikacji obiektów zabytkowych na terenach województwa mazowieckiego.

- Wspieranie inicjatyw tworzenia bazy obsługi turystyki w obszarach cennego krajobrazu przyrodniczego i kulturowego.

- Wspomaganie rewaloryzacji cennych obiektów zabytkowych ze szczególnym uwzględnieniem zabytków Warszawy.

- Uruchomienie i wdrażanie działań, zmierzających do uznania za pomnik historii obiektów bądź zespołów zabytkowych, krystalizujących regionalny krajobraz kulturowy.

- Opracowanie listy obiektów, które powinny być wpisane do „Międzynarodowego Rejestru Dóbr Kultury Objętych Ochroną Specjalną”, na wypadek konfliktu zbrojnego.

- Wsparcie renowacji i rewitalizacji obiektów zabytkowych.

- Opracowanie poradnika dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych .

- Stworzenie rezerwy celowej, uruchamianej w sytuacji zagrożenia „istnienia” obiektu zabytkowego, celem doraźnego zabezpieczenia przed dewastacją (szczególnie dotyczy zabytków architektury drewnianej).

- Utrzymanie i opieka nad zabytkami pozostającymi w zasobach województwa.

5 WEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1 Relacje Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego jest zgodny z celami strategicznymi realizowanymi przez powiat.

- **Plan Rozwoju Lokalnego Powiatu Legionowskiego na lata 2007 - 2013 (uchwała nr 49/IX/07 Rady Powiatu w Legionowie z dnia 28 czerwca 2007)**

W Planie Rozwoju Lokalnego Powiatu Legionowskiego funkcjonuje Priorytet:

W obszarze kultura – ochrona dziedzictwa kulturowego powiatu legionowskiego oraz poprawa infrastruktury kulturowej na terenie powiatu .

Odnosi się on również bezpośrednio do opieki nad zabytkami, poprzez realizację działania Remonty i oznakowania zabytkowych wnętrz i budowli o dużym znaczeniu kulturowym, przebudowa i adaptacje dużych kompleksów kulturalnych .

6 CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW ORAZ ANALIZA STANU DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO POWIATU LEGIONOWSKIEGO

6.1 Zarys historii i krajobraz kulturowy Powiatu Legionowskiego

6.1.1 Zarys dziejów ziem powiatu

Najstarsze ślady pobytu ludzkości na terenach dzisiejszego powiatu legionowskiego należy wiązać z archeologiczną kulturą świderską, tzn. z okresem schyłkowego paleolitu. Ślady pobytu tych koczowniczych myśliwych, polujących głównie na stada reniferów, można odnaleźć na otaczających Legionowo wydmach. W okolicach Łajsk, Wieliszewa i Komornicy, również na suchych, wydмовych terenach znajduje się duże nagromadzenie stanowisk archeologicznych z epoki mezolitu (kultura komornicka) i neolitu. Osadnictwo epoki brązu i wczesnej epoki żelaza reprezentuje kultura łużycka. Ma ona charakter typowo rolniczy i zajmuje tereny niższe, bliżej cieków wodnych. Stanowiska tej kultury można znaleźć w bezpośrednim sąsiedztwie Legionowa, jak i na terenie całego powiatu legionowskiego.

Na Mazowszu osadnictwo najczęściej rozwijało się wzdłuż rzek i dlatego nad nimi powstawały pierwsze osady. Jedną z najdawniejszych jest Serock, który jednocześnie jest najstarszym miastem w powiecie legionowskim. Ta malowniczo położona miejscowość otrzymała prawa miejskie z rąk księcia mazowieckiego Janusza I już w 1417 r. Jako osada, Serock znany był dużo wcześniej. Istnienie grodziska potwierdzają już XI-wieczne źródła. Właśnie w Serocku znajduje się jeden z najcenniejszych zabytków powiatu i mazowsza – późnogotycki kościół farny, datowany na 1526 r. Na zewnętrznych murach świątyni, usytuowanej na wysokiej skarpie, można do dziś odczytać napisy wyryte nawet w XVII w. Stanowią one dużą atrakcję turystyczną powiatu.

Niewiele młodszy jest Nieporęt. Niewątpliwie na jego rozwój ogromny wpływ miało wybudowanie dworu myśliwskiego przez Zygmunta III Wazę. Dwór był ulubionym miejscem odpoczynku Wazów. Po śmierci Zygmunta gościli tu jego synowie Władysław IV i Jan Kazimierz. Temu ostatniemu miejscowość zawdzięcza kościół, który powstał jako wotum dziękczynne po zwycięskim zakończeniu wojny ze Szwedami. Ciekawostką jest umieszczony na nim portal z czarnego marmuru przedstawiający herb Wazów.

Inną, interesującą świątynią, położoną na terenie powiatu jest kościół w Chotomowie. Parafia została tu erygowana już w średniowieczu. Najstarsze kroniki, w których jest wymieniana pochodzą z 1387 r. Do XIX stulecia istniała tu drewniana świątynia. Obecny chotomowski kościół zaprojektował Franciszek Maria Lanci w stylu neogotyku angielskiego. Świątynię, wraz z dzwonnica, wzniesiono pod koniec XIX stulecia. Obok kościoła uwagę zwraca krzyż pochodzący z 1826 r. Jest on pozostałością dawnego przykościelnego cmentarza.

Najbardziej znanym zespołem parkowo pałacowym powiatu legionowskiego jest Jabłonna. Już w 1774 r. biskup Michał Poniatowski – brat ówczesnego króla Polski i późniejszy prymas, rozpoczął tu budowę pałacu. Jego projekt sporządził Dominik Merlini, jeden z najsłynniejszych architektów Rzeczypospolitej. Po ukończeniu prac, około 1779 r. Jabłonna rozbłysła całym swoim blaskiem modnej rezydencji. Jej uroku dodawał wspaniały park i budowle zaprojektowane przez Szymona Bogumiła Zuga - zwłaszcza romantyczna grotta. Po objęciu rezydencji przez ks. Józefa Poniatowskiego, Jabłonna stała się na początku XIX stulecia miejscem zabaw "zielonych fraków", czyli ówczesnych przyjaciół księcia Pepi.

Kolejnym właścicielem klucza Jabłonna została Anna z Tyszkiewiczów Dunin-Wąsowiczowa. To jej Jabłonna zawdzięczała wszystko to, co w najlepszym guście. Gruntowna przebudowa założenia parkowego oraz samego pałacu spowodowała, że rezydencja stała się głównym miejscem kultu narodowego księcia Józefa Poniatowskiego. Ważną rolę w przebudowie odegrał wzięty architekt Henryk Marconi, który zaprojektował pergolę oraz "ustronie bohatera".

W tym okresie ziemie położone w rozwidleniu Wisły i Narwi zaczęły mieć ważne znaczenie militarne. Już na początku XIX w., kiedy na ziemie polskie wkroczył Napoleon oraz po powołaniu Księstwa Warszawskiego, powstał tu trójkąt obronny w oparciu o umocnienia wznoszone w Modlinie, Serocku i na warszawskiej Pradze. Napoleon był w wymienionych miejscowościach, gościł także w pałacu w Jabłonie. Twierdze stanowiły podstawę operacyjną do działań przeciw Rosji. Z tego okresu w Serocku zachowały się ziemne fragmenty bastionów twierdzy napoleońskiej z lat 1807 – 1811.

Również koniec XIX stulecia upłynął pod znakiem budownictwa militarnego. Tereny dzisiejszego powiatu znalazły się w centrum Warszawskiego Rejonu Ufortyfikowanego, który wybudowali Rosjanie dla obrony inżynieryjnej zachodnich krańców carskiego imperium. Dostrzegli oni walory obronne tych terenów i nawiązali do koncepcji Napoleona. Tym razem przeciwnikiem były Niemcy. Warszawski Rejon Umocniony wyznaczyły trzy twierdze: w Warszawie, Modlinie (wówczas Nowogrodziejsk) oraz w Zegrzu. Wzniesiono wówczas forty w Dębem, Beniaminowie oraz grupę forteczną w Janówku. W 1892 r. w Legionowie powstał duży kompleks koszarowy zwany "Obozem Hurki". Koszary z charakterystycznej czerwonej cegły zbudowano także w Beniaminowie (dziś Białobrzegi) oraz w Zegrzu Północnym i Południowym. Budowle militarne przesądziły o specyfice terenów położonych na północ od Warszawy. Carskie twierdze i forty, służące niegdyś zaborcy, dziś stały się atrakcją turystyczną powiatu legionowskiego.

Po odzyskaniu niepodległości, garnizony carskie zaczęły służyć Wojsku Polskiemu. W sierpniu 1920 r. z legionowskich koszar wyruszyły pod Radzymin pułki 10. Dywizji Piechoty, dowodzonej przez gen. L. Żeligowskiego. Przesądziły one o zwycięstwie w Bitwie Warszawskiej. W 1929 r. w Zegrzu założono słynne Centrum Wyszkożenia Łączności, z popularną podchorążówką. Wraz z okolicznymi garnizonami był to główny ośrodek szkolący polskich łącznościowców. W koszarach po drugiej stronie Narwi zaczął stacjonować 1. Batalion Telegraficzny, a w Białobrzegach 2. Batalion Radiotelegraficzny. Natomiast Legionowo zasłynęło z produkcji znakomitych balonów i spadochronów oraz z ośrodka szkolącego saperów kolejowych i załogi pociągów pancernych. Miejscowość, podobnie jak w carskich czasach, była dużym garnizonem wojskowym. Rozpoczęcie parcelacji dóbr przez hrabiego Maurycego Potockiego w 1925 r. dało początek osadzie parcelacyjnej, z której z czasem wyłoniła się cywilna część miejscowości. W 1930 r. Minister Spraw Wewnętrznych powołał gminę Legionowo, która w 1952 r. otrzymała prawa miejskie. 1 stycznia 1999 r., w wyniku reformy administracyjnej kraju, powstał Powiat Legionowski.

6.1.2 Stanowiska archeologiczne na terenie powiatu

Na terenie Powiatu Legionowskiego zarejestrowanych jest aktualnie około 500 stanowisk archeologicznych oraz tzw. Konserwatorskie Strefy Archeologiczne. Wszystkie stanowiska oraz Strefy nanoszone są na mapy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (o ile są uchwalone). Poszczególne gminy mają obowiązek uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków tych planów na etapie ich tworzenia. Jest to podstawowa forma ich ochrony, określona w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 roku. Wszystkie zabytki archeologiczne (zarówno nieruchome, jak i ruchome), zgodnie z zapisami wymienionej ustawy, należą do Skarbu Państwa, a o miejscu ich przechowywania decyduje Wojewódzki Konserwator Zabytków.

Podstawą identyfikacji stanowisk archeologicznych były przede wszystkim badania powierzchniowe, prowadzone w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski w latach 1980 - 90. przez Stanisława Wojdę. Część stanowisk znana była już wcześniej. Najwcześniejsze wzmianki, dotyczące znalezisk archeologicznych, można wiązać z odkryciem w 1913 r., przez rosyjskiego podoficera Georgija Bokowa, na terenie Nieporętu, wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego. W okresie międzywojennym teren dzisiejszego powiatu legionowskiego penetrowany był przez pracowników Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie: Romana Jakimowicza, Ludwika Sawickiego oraz Stefana Roela. Dokonali oni odkryć wielu stanowisk archeologicznych, głównie na terenach wydmych. Kolejnym etapem intensywnych poszukiwań stanowisk i zabytków archeologicznych były wczesne lata 60. ubiegłego wieku. Było to związane z ogólnopolską akcją, dotyczącą 1000-lecia Państwa Polskiego, a na terenach powiatu, dodatkowo z planowaną budową Zalewu Zegrzyńskiego. Poszukiwania prowadziła Polska Akademia Nauk. W efekcie doprowadziły one do odkrycia wielu stanowisk mezolitycznych (szczególnie w okolicy Wieliszewa, Komornicy i Łajsk) oraz rozpoznania i nazwania nowej kultury epoki mezolitu – kultury komornickiej. Obecnie, w związku z trwającym od paru lat intensywnym rozwojem budownictwa na terenach podwarszawskich, prowadzi się wiele badań tzw. przedinwestycyjnych, polegających czy to na badaniach wykopaliskowych, wyprzedzających inwestycję, czy też na nadzorze archeologicznym nad pracami ziemnymi, związanymi z budową.

Powiatowy Program Ochrony Zabytków, oprócz zabytków architektury czy sztuki, dotyczy również zabytków archeologicznych. Ich ochrona powinna być szczególna z uwagi na ich specyfikę i „kruchość”. Każde bowiem uszkodzenie stanowiska, naruszenie specyficznego dla niego układu warstw powoduje, że obiekt ten ulega nieodwracalnemu zniszczeniu. Dotyczy to również badań wykopaliskowych. Zasadą nowoczesnej ochrony stanowisk archeologicznych jest również dążenie, do jak najlepszego zabezpieczenia śladów przeszłości człowieka w miejscu ich pierwotnego występowania. W praktyce polega to na zachowaniu, możliwie jak największej liczby stanowisk archeologicznych w stanie nienaruszonym i podejmowanie badań wykopaliskowych jedynie w przypadkach, gdy stanowiska archeologiczne są zagrożone zniszczeniem.

Duża ilość zarejestrowanych stanowisk archeologicznych na terenie Powiatu legionowskiego powoduje, że na potrzeby Programu, należało dokonać pewnej selekcji. Przyjęto więc regułę, że do bazy zabytków wprowadzono stanowiska, które, z uwagi na swój charakter i wartość poznawczą, były przez autorów Archeologicznego Zdjęcia Polski kwalifikowane do wpisania do Rejestru Zabytków. Dodatkowo, wprowadzono również te stanowiska, które pomimo, iż nie były kwalifikowane do Rejestru, w wyniku prowadzonych badań archeologicznych, okazały się duże i ważne dla poznania przeszłości tych ziem. Należy tu również podkreślić, że niejednokrotnie zdarza się tak, że początkowo mało obiecujące stanowiska, na których przeprowadzono badania wykopaliskowe, okazały się ważne i nadszpodziewanie bogate w zabytki. Listę, zakwalifikowanych do

Programu stanowisk, należy więc traktować jako listę otwartą, którą należy uzupełniać w miarę, jak poszerzać się będzie wiedza na ten temat. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że wiele stanowisk archeologicznych położonych jest na terenach wydmych, co jest cechą charakterystyczną dla części terenów powiatu legionowskiego, które, oprócz ochrony konserwatorskiej winny być chronione również, z uwagi na swe unikalne walory krajobrazowe i przyrodnicze.

Osadnictwo na terenach dzisiejszego Powiatu Legionowskiego sięga starszej epoki kamienia (paleolitu). Najstarsze znaleziska należą do kultury świderskiej. Ludność tej kultury to tzw. łowcy reniferów. Odbywali sezonowe wędrówki za stadami zwierząt, w lecie na północ, a zimą na południe. Ślady ich czasowych osad możemy znaleźć na okolicznych wydmach. Są to przede wszystkim krzemienne narzędzia, a głównie tzw. ostrza liściakowate i trzoneczkowate. Nieco innych charakter osadnictwa, związany przede wszystkim ze zmianami klimatycznymi, jakie nastąpiły w okresie schyłku paleolitu, miało osadnictwo mezolityczne, którego ślady licznie występują na stanowiskach wydmych. Należą one przede wszystkim do tzw. kultury komornickiej (stanowiskiem eponimicznym tej kultury jest Komornica w powiecie legionowskim). Nieco słabiej reprezentowane są w widłach Wisły i Bugu-Narwi stanowiska neolityczne. Jest to prawdopodobnie związane z faktem, że ludność neolityczna, już rolnicza, szukała żyznych, nadających się do łatwej uprawy, ziem. O takie stosunkowo trudno na tych terenach. Z kolei we wczesnej epoce brązu nastąpił duży rozwój osadnictwa. Jest to zasługa ludności należącej do kultury trzcinieckiej. Prawdopodobnie wynika to z faktu, że była to ludność, jak się powszechnie przyjmuje, zajmująca się przede wszystkim gospodarką hodowlaną, pasterską. Ludność tej kultury budowała okresowe osiedla na terenach suchych, wydmych. Pozostałości tych osad występują dość licznie. Intensywny rozwój osadnictwa możemy zaobserwować w okresie brązu. Był to czas rozprzestrzeniania się kultury łużyckiej. Cechą charakterystyczną kultury łużyckiej jest stabilny, osiadły tryb życia, związany z formą gospodarki typową dla tej kultury. Ludność zajmowała się głównie uprawą ziemi, zarazem przy dużym znaczeniu hodowli zwierząt. Wiele otwartych osad możemy spotkać również na terenie Powiatu Legionowskiego. We wczesnej epoce żelaza napłynęła na te tereny nowa ludność, tzw. kultury grobów kloszowych, znana przede wszystkim z licznie występujących, charakterystycznych grobów popielnicowych, nakrytych dużym naczyniem, odwróconych do góry dnem, tzw. kloszem. Na omawianym terenie obserwujemy szczególne ich zagęszczenie. Na uwagę zasługuje również fakt, że w trakcie przedinwestycyjnych badań archeologicznych, prowadzonych w Nieporęcie czy Stanisławowie Pierwszym, natrafiono między innymi na obiekty osadowe tej kultury. Bardzo interesujący jest następny okres w osadnictwie. Jest to tzw. młodszy okres przedrzymski i w pełni rozwinięta już epoka żelaza. Ludność zamieszkująca tę część Mazowsza dostała się pod silny wpływ kultury lateńskiej (celtyckiej). Nie bez znaczenia miały również oddziaływania z terenów dzisiejszych Niemiec czy Danii. Najlepszym przykładem na duży „skok cywilizacyjny i technologiczny” są ostatnie znaleziska, dokonane podczas badań wykopaliskowych, prowadzonych przez Muzeum Historyczne w Legionowie na terenie cmentarzyska kultury przeworskiej w Centrum Szkolenia Policji. Intensywne osadnictwo tej kultury spowodowało również opracowanie programu badawczego, który będzie realizowany przez Muzeum. U schyłku II w. po Chrystusie napłynęła na tereny na wschód od Wisły ludność kultury wielbarskiej. Osadnictwo tej kultury jest również reprezentowane na terenie naszego powiatu. Początki wczesnego średniowiecza to napływ ludności słowiańskiej. Najwcześniejsze fazy osadnictwa słowiańskiego możemy także obserwować na terenie Powiatu Legionowskiego. Ślady takiego wczesnego osadnictwa pochodzą już z VI wieku, i jak się przypuszcza, ma to związek z funkcjonowaniem domniemanego szlaku wodnego na Bugu jako drogi napływu ludności słowiańskiej. Młodsze osadnictwo wczesnośredniowieczne wiąże się przede wszystkim z funkcjonowaniem struktur administracyjnych państwa piastowskiego. Przykładem jest tu grodzisko i osada podgrodowa w Serocku, których ewolucja doprowadziła w konsekwencji do powstania miasta. Można również obserwować rozwój niewielkich osad wczesnośredniowiecznych od XII – XIII wieku. Najmłodsze znaleziska archeologiczne związane są z myśliwskim dworem wazowskim w Nieporęcie, powstałym na początku XVII w., którego elementy odkryto podczas budowy boiska przy szkole podstawowej. Niestety, obecnie ruiny dworu są niedostępne. Należy mieć nadzieję, że w niedługim czasie zostaną odkryte ruiny dworu głównego, co bez wątpienia, oprócz niewątpliwej wartości historycznej i naukowej, stać się może dużą atrakcją turystyczną gminy i powiatu.

Aktualnie, na terenie Powiatu Legionowskiego, do Rejestru Zabytków Województwa Mazowieckiego wpisanych jest 5 stanowisk archeologicznych. Są to:

- Grodzisko średniowieczne w Serocku (AZP 51-67/1) wpisane pod numerem 56,
- Osada w Krubinie (AZP 52-64/13) wpisana pod numerem 119,
- Osada w Górze (AZP 52-64/48) wpisana pod numerem 121,

- Osada w Górze (AZP 52-64/49) wpisana pod numerem 122,
- Osada w Górze (AZP 52-64/50) wpisana pod numerem 120.

Spośród wymienionych wyżej stanowisk, tylko grodzisko średniowieczne w Serocku posiada własną formę w terenie. Ponadto, doskonałe położenie na wysokim brzegu Narwi, pozwala na traktowanie stanowiska, jako doskonałego punktu widokowego, posiadającego doskonałe walory krajobrazowe. Należy jednak zastanowić się, czy celowe było wykorzystywanie zabytku do celów imprez masowych i wykonanie betonowych schodów, metalowych barier oraz oświetlenia na koronie grodziska. Wydaje się, że nie jest to korzystne dla stanowiska (grodzisko zostało przebadane jedynie w niewielkiej części). Istnieje również niebezpieczeństwo, wynikające z częściowego zalesienia i groźby powstawania wiatrołomów, co mogłoby niszczyć substancję zabytkową zabytku.

Sprawą otwartą jest wpisywanie stanowisk archeologicznych do Rejestru Zabytków. Należy bowiem zdawać sobie sprawę, że wpisanie zabytku archeologicznego wraz z jego najbliższym otoczeniem (strefą ochronną), powoduje w praktyce uniemożliwienie jakichkolwiek działań inwestycyjnych na tym terenie. Dodatkowo, większość stanowisk archeologicznych znajduje się na gruntach osób prywatnych. Taką decyzję należy więc podejmować rozważnie, nie mniej jednak wydaje się, że w niektórych przypadkach jest to uzasadnione potrzebą ochrony naszego dziedzictwa kulturowego (dotyczy to głównie stanowisk sepulkralnych opisanych w Spisie Obiektów Dziedzictwa Kulturowego Powiatu Legionowskiego).

6.1.3 Zarys historii Legionowa

Nowożytna historia Legionowa rozpoczyna się w 1877 roku, kiedy to w dobrach rodu Potockich, oddano do użytku stację kolejową klasy IV - Jabłonna (w 1934 roku nazwano ją Legionowem). Przygotowania do wybudowania linii kolejowej i utworzenia stacji, Towarzystwo Drogi Żelaznej Nadwiślańskiej rozpoczęło już na początku lat 70-tych XIX wieku. Przeznaczeniem linii było połączenie rosyjskich twierdz: Modlina, Warszawy i Dębina oraz transport podolskiego zboża do portów nadbałtyckich. Drewniana stacja Jabłonna była jedną z dwudziestu czterech stacji na całej linii nadwiślańskiej od Kowla do Mławy. Ostatnim jej reliktem w Legionowie jest drewniana budka dróżnicza z 1877 roku, stojąca przy tzw. starym trakcie na Kozłowiec.

Przy stacji kolejowej, która stała się podstawowym czynnikiem miastotwórczym, już od początku lat 80. XIX wieku zaczęło kształtować się letnisko Gucin. Powstało w obrębie obecnych ulic Piłsudskiego - Kościuszki - Warszawskiej. Nazwa letniska wywodzi się od imienia Augusta hr. Potockiego, nazwanego potocznie Guciem. Hrabia, żyjący w latach 1847 – 1905, rozparcelował część dóbr położonych przy stacji z przeznaczeniem na działki. W 1885 roku na terenie letniska liczącego 49 morgów 28 prętów, wzniesiono pięć drewnianych willi.

Z Rejestru Pomiarowego Dóbr Jabłonna wynika, że poza Parkiem Gucin, na terenie przyszłego Legionowa istniały także Folwark Kozłówek (8 mórg 55 prętów), osada gajowego Bukowiec, folwark i ogród warzywny Ludwisin. Tereny późniejszej III Parceli w 1885 roku nosiły miano Gór Suwalnych, a to ze względu na liczne przesuwające się wydmy.

Poza koleją i letniskiem, istotnym czynnikiem miastotwórczym okazał się garnizon rosyjski, którego początki sięgają 1892 roku. Wówczas władze carskie wykupiły od Augusta hr. Potockiego tereny leżące na północ od stacji kolejowej. W tym samym roku przystąpiono do budowy kilkudziesięciu drewnianych koszarowców. Intensywne tempo prac pozwoliło już jesienią 1892 roku sformować w Jabłonie dwa rezerwowe pułki piechoty: 192 Drohiczyński i 193. Wawerski. Drugi, zasadniczy etap rozbudowy legionowskiego garnizonu przypada na 1897 rok. W pobliżu folwarku Kozłówek wzniesiono wówczas murowany kompleks koszarowy dla 4. Batalionu Kolejowego. 25 marca 1899 roku koszarom, położonym przy stacji Jabłonna, car Mikołaj II nadał nazwę Obóz Feldmarszałka Hurki. Na początku XX wieku garnizon liczył około 4 tysiące stałej załogi. Zamieszkiwała ona około 120 budynków, które tworzyły zwartą zabudowę typu miejskiego. Czwartym czynnikiem miastotwórczym była Huta Szkła Jabłonna. Zakład powstał w 1897 roku. Produkowano w nim głównie butelki do piwa. Na początku XX wieku huta zatrudniała około 60 osób.

Wydarzenia z lat 1877-1918 zdeterminowały rozwój przestrzenny przyszłego Legionowa. Cechą wspólną letniska, koszar i huty szkła było położenie w bezpośrednim sąsiedztwie stacji kolejowej. Tu też należy doszukiwać się załączków terytorialnych przyszłego Legionowa.

Lata 1918 -1939 to okres dynamicznego rozwoju cywilnej części Legionowa. Proces parcelacji dóbr Maurycego hr. Potockiego (syna Augusta), rozpoczęty w 1925 roku, przekształcił dotychczasowe tereny leśne w ogromny plac budowy. Osada parcelacyjna "Jabłonna Legionowa" w latach 20-tych i 30-tych objęła około

3 tysiące działek. W latach 1925-1931 wybudowano około 1300 budynków drewnianych. Liczba ludności wzrosła w tym okresie z 658 do 8856 osób.

Wobec tak ogromnego wzrostu liczby ludności i budynków mieszkalnych, stało się oczywiste, że osada powinna usamodzielnic się administracyjnie. Stało się to 17 marca 1930 roku, kiedy Minister Spraw Wewnętrznych w porozumieniu z Ministrem Skarbu nadał osiedlu Legionowo status samodzielnej gminy wiejskiej z miejskim systemem finansowania. W skład gminy Legionowo weszły koszarzy z poligonem (obecne osiedle Piaski i jednostka wojskowa), osada parcelacyjna Jabłonna Legionowo, Wieś Cegielnia oraz folwark Ludwisin. Utworzenie samodzielnej gminy pozwoliło mieszkańcom Legionowa uregulować życie społeczne osiedla. W grudniu 1933 roku arcybiskup Aleksander Kakowski erygował parafię pod wezwaniem św. Jana Kantego. Rok później, z inicjatywy proboszcza parafii ks. Anatola Sałagi, zlokalizowano cmentarz. W latach 30. XX wieku w Legionowie funkcjonowały poczta, cztery szkoły powszechne, szkoła handlowa, Państwowy Instytut Meteorologii, Towarzystwo Miłośników Osiedla i Związek Legionistów. Nieco inaczej toczyło się życie garnizonu. W 1919 roku w koszarach odtwarzano kadry niepodległego Wojska Polskiego przede wszystkim 1. i 2. Pułku Piechoty im. Legionów Polskich. Na cześć czynu legionowego, generał Bolesław Roja nadał koszarom w Jabłonce nazwę Legionowo, nawiązując do osady polowej Legionów Polskich istniejącej na Polesiu Wołyńskim. Dzięki temu gen. Roja uchodzi za "ojca chrzestnego" nazwy naszego miasta. W czasie Bitwy Warszawskiej w sierpniu 1920 roku z legionowskich koszar wyszła pod Radzymiń 10. Dywizja Piechoty, która przeważała szalę zwycięstwa na stronę polską.

Po zakończeniu działań wojennych, w garnizonie zakwaterowano trzy jednostki: 1. Dywizjon Pociągów Pancernych, 2. Batalion Mostów Kolejowych oraz 2. Batalion Balonowy. Szczególnie znany był ostatni oddział. Jego piloci, mieszkańcy Legionowa Franciszek Hynek, Zbigniew Burzyński i Władysław Pomaski, kilkakrotnie wygrali prestiżowe zawody balonowe o puchar im. Gordona Bennetta. Sukcesy były możliwe dzięki balonom produkowanym w legionowskiej Wytwórni Balonów i Spadochronów. W 1935 roku zakład odwiedził światowej sławy pilot i naukowiec, profesor August Piccard. Zapoznał się tu z osiągnięciami polskich pilotów w lotach na wysokość. W 1938 roku mjr Stanisław Mazurek i inż. Józef Paczosa zaprojektowali największy balon świata "Gwiazdę Polski". Jego start na wysokość 30 km zaplanowali w Dolinie Chochołowskiej. Niestety, pożar balonu uniemożliwił pokonanie międzynarodowego rekordu wysokości, który ówczesnie wynosił 30 km. Swoisty koloryt nadawali osadzie oficerowie pancerniacy. W garnizonie stacjonowało 5 pociągów pancernych.

We wrześniu 1939 roku wzięły one ofiarny udział w wojnie obronnej. W okresie międzywojennym, o charakterze Legionowa decydowały przede wszystkim dwa czynniki: niewielka odległość od Warszawy, dogodna komunikacja i bliskie położenie miasta w sąsiedztwie rozległych lasów, co spowodowało rozwój budownictwa lotniskowego, lokalizacja garnizonu wojskowego, na rzecz którego pracowały Centralne Zakłady Balonowe i Obserwatorium Aerologiczne PIM.

We wrześniu 1939 roku Legionowo było położone w cieniu walk o twierdzę Modlin. 13 września do osady wkroczyły pierwsze jednostki hitlerowskie. Okres okupacji w pamięci mieszkańców zapisał się przede wszystkim wspaniałą postawą nauczycieli tajnego nauczania, ofiarnymi walkami żołnierzy Armii Krajowej Rejonu I Marianowo-Brzozów VII Obwodu podczas powstania na terenie Legionowa (1-4 sierpnia 1944 roku) oraz pacyfikacją miejscowego getta. 28 października 1944 roku do Legionowa wkroczyły pierwsze oddziały radzieckiej 47. Armii.

Według danych z lipca 1946 roku osada liczyła 9860 mieszkańców. Na jej terenie funkcjonowało 160 sklepów, 38 warsztatów i 14 małych zakładów rzemieślniczych. Lata 1949 - 1952 stały się drogą do uzyskania przez Legionowo praw miejskich. Rozporządzeniem Prezesa Rady Ministrów Józefa Cyrankiewicza z 3 maja 1952 roku osadzie został nadany ustrój miejski. W granice miasta zostały włączone także dwie gromady, Bukowiec oraz Łajski - Grudzie.

W 1974 roku opracowano plan zagospodarowania przestrzennego Legionowa, uwzględniający budowę fabryki domów w Łajskach i budowę "Osiedla Jagiellońska" dla 15 tysięcy mieszkańców. Obecnie, w zasobach Legionowskiej Spółdzielni Lokatorsko - Własnościowej mieszka około 25 tys. mieszkańców. Wraz z budową kolejnych osiedli mieszkaniowych, liczba ludności niemal się podwoiła z 21,8 tys. w 1975 roku do 40 tys. w 1980 roku.

Po II wojnie światowej reaktywowano Warsztaty Remontowe Spadochronów, które z czasem przekształciły się w Zakłady Sprzętu Technicznego i Turystycznego "Aviotex". W 1983 roku na balonie Polonez, wyprodukowanym w legionowskiej wytwórni, polska załoga zwyciężyła w zawodach o Puchar im. Gordona Bennetta. Z innych zakładów przemysłowych należy wymienić: Mazowieckie Zakłady Wapienno-Piaskowe działające od 1959 roku, Przedsiębiorstwo Przetwórstwa Blach "Bistyp" oraz Fabrykę Domów.

Od chwili zakończenia II wojny światowej Legionowo stało się ważnym garnizonem wojskowym i milicyjnym. Od 1945 roku kwaterowało tu dowództwo 1. Warszawskiej Dywizji Zmechanizowanej. Ponadto funkcjonowała tu Wyższa Szkoła Oficerska Ministerstwa Spraw Wewnętrznych im. Feliksa Dzierżyńskiego, która po przekształceniach ustrojowych w 1990 roku stała się Centrum Szkolenia Policji.

W 1980 roku w Legionowie powstał lokalny Komitet "Solidarności" działający w ramach Regionu Mazowsze. W okresie stanu wojennego legionowska "Solidarność" przygotowywała ulotki i malował napisy na murach. W Legionowie retransmitowano także audycje radia Solidarność i programy zakłócające Dziennik Telewizyjny. Schronieniem dla legionowskich opozycjonistów stał się kościół "na górze", gdzie ks. prałat Józef Schabowski organizował comiesięczne msze św. w intencji ojczyzny. Dzięki podziemnej "S" docierała do legionowskich przychodni pomoc medyczna.

Z dniem 16 grudnia 1987 roku Legionowo zostało wpisane do urzędowego rejestru miast prezydenckich, gdyż przekroczyło liczbę 50 tysięcy mieszkańców.

Po zmianach ustrojowych w 1989 roku Legionowo stało się w pełni samorządną gminą. Jednym z elementów budowania tożsamości lokalnej były inicjatywy związane z upowszechnieniem historii Legionowa i budowaniem wokół niego tożsamości lokalnej. Do ważniejszych inicjatyw w tym względzie zaliczyć można:

- Odsłonięcie 3 maja 1992 roku przy ul. Słonecznej 7, tablicy upamiętniającej płk. Romana Kłockowskiego – dowódcy I Rejonu Marianowo-Brzozów VII Obwodu AK.
- Nadanie 8 maja 1994 roku Szkole Podstawowej Nr 7 imienia VII Obwodu „Obroża” AK.
- Odsłonięcie w 1994 roku na Rondzie Armii Krajowej Pomnika Polski Walczącej 1939-1944, 1994-1989.
- Odsłonięcie 22 kwietnia 1995 roku tablicy upamiętniającej Jerzego Siwińskiego, oficera AK zamordowanego przez hitlerowców, patrona Zespołu Szkół Zawodowych przy ul. Targowej 73.
- Wręczenie 16 września 1995 roku sztandaru żołnierzom AK i Rejonu VII Obwodu „Obroża”.
- Wręczenie 14 października 1995 roku sztandaru 1. Legionowskiemu Batalionowi Dowodzenia, ufundowanego przez społeczeństwo miasta Legionowa.
- Rewindykacja i poświęcenie 24 marca 1996 roku dzwonu „Józef” z 1935 roku, pochodzącego z legionowskiej kaplicy garnizonowej.
- Przekazanie 24 września 1998 roku mieszkańcom Legionowa Parku im. Jana Pawła II wraz z obeliskiem upamiętniającym dwudziestolecie pontyfikatu Papieża – Polaka.
- Otrzymanie w 1997 roku w uznaniu postawy społeczności Legionowa w okresie II Wojny Światowej, pamiątkowego medalu „IV Wieki Stołeczności Warszawy” przez miasto.
- Z okazji wizyty Ojca Świętego Jana Pawła II w katedrze Warszawsko – Praskiej 13 czerwca 1999 roku, Miasto Legionowo ufundowało witraż przedstawiający historię miasta.
- Odsłonięcie 17 września 2000 roku tablicy pamiątkowej por. AK Wandy Tomczyńskiej, Honorowego Obywatela Miasta Legionowa.
- Odsłonięcie w obecności byłego Prezydenta RP na Uchodźstwie Ryszarda Kaczorowskiego, w dniu 19 października 2000 roku, symbolicznej kwatery żołnierzy AK zmarłych w obozie nr 270 NKWD w Borowiczach. § Powołanie 11 listopada 2001 roku Zbiorów Historycznych Miasta Legionowa przy ul. Mickiewicza 23. § Przekształcenie 1 sierpnia 2006 roku Zbiorów Historycznych Miasta Legionowo w Muzeum Historyczne w Legionowie.
- Odsłonięcie 4 września 2006 roku tablicy pamięci generała Bolesława Roja, ojca chrzestnego nazwy Legionowo.
- Odsłonięcie 21 października 2007 roku tablicy pamięci księdza prałata płk Jana Mrugacza.
- Nadanie 30 maja 2008 ulicy imienia płk Franciszka Hynka.
- W roku 1995 po raz pierwszy w historii miasta nadano tytuł Honorowego Obywatela Miasta Legionowo Wandzie Tomczyńskiej i Edwardowi Dietrichowi. W kolejnych latach tytuł otrzymali Ludwik Schmidt, ks. Jan

Mrugacz, Andrzej Paszkowski, Lucjan Spletteser, Bronisława Mazur, Teofila Bojkowska, Zygmunt Prysmont, Artur Żmijewski, Ryszard Kaczorowski.

- W roku 2008 ustanowiono tytuł „Zasłużony dla Legionowa”. Tytuł ten otrzymali ks. Zygmunt Podstawka, ks. Lucjan Szczeńiak, Cezariusz Kalinowski, Włodzimierz Zieliński, Barbara i Michał Jankowscy (Zespół SZACHRAJ), Marek Niewiadomski, Jacek Szczepański, Wojciech Leszek Czerniak, Sławomir Supia, Jerzy Lachowicz, Beata Narel, Jacenty Bąkiewicz.

- Uroczyste wręczenie sztandaru 1. Legionowskiemu Batalionowi Zaopatrzenia im. płk Juliana Sielewicza, odsłonięcie zrekonstruowanego pomnika żołnierzy 2. Pułku Saperów Kolejowych,

- Odsłonięcie 1 sierpnia 2009 roku tablicy pamiątkowej zasłużonej dla Legionowa rodziny Rykaczewskich.

6.1.4 Zabytki nieruchome w Legionowie

Na terenie miasta Legionowo najliczniejszą grupą obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków są zachowane budynki dawnego garnizonu carskiego. Pozostałe obiekty stanowią murowane i drewniane wille powstałe głównie w okresie międzywojennym.

Kolejną grupą obiektów zabytkowych są budynki i budowle wpisane do wojewódzkiej ewidencji zabytków, takie jak liczne budynki mieszkalne, ze szczególnym uwzględnieniem zabudowy drewnianej, jak również cmentarz rzymsko – katolicki i przedwojenny zespół budynków Instytutu Meteorologii i Gospodarki Wodnej.

Na terenie gminy funkcjonuje spora grupa obiektów cennych historycznie nie objętych dotąd opieką. Są to przede wszystkim pozostałości zabudowy drewnianej, kapliczki, jak również obiekty kultury.

6.1.5 Zabytki w zbiorach muzealnych i inne zabytki ruchome w Legionowie

Zabytki muzealne i inne zabytki ruchome są gromadzone w Zbiorach Muzeum Historycznego w Legionowie. Głównie są to dary od mieszkańców miasta i instytucji przekazywane w latach 2001 – 2006 do Zbiorów Historycznych miasta Legionowo, a od 2006 r. do powstałego na ich bazie Muzeum Historycznego w Legionowie.

Zasoby Muzeum składają się głównie z obiektów historycznych, które stanowią 55% ogólnego zasobu. Są to przede wszystkim dokumenty, zdjęcia, przedmioty związane z historią dawnej Szkoły Podstawowej nr 3, zakładu „Aviotex”, pamiątki życia rodzin legionowskich, dokumenty działalności kombatanckiej środowiska żołnierzy Armii Krajowej, rozwoju miasta. Najbogatszy jest tu zbiór dotyczący działalności środowiska kombatanatów Rejonu I VII Obwodu Armii Krajowej w Legionowie, zarówno w okresie okupacji, jak i działalności powojennej na rzecz upamiętnienia czynu bojowego mieszkańców Legionowa i powiatu legionowskiego. Ważne są tu materiały związane z Honorowymi Obywatelami miasta Legionowo.

Bardzo obszerny jest zbiór związany z historią szkoły nr 3, przez pryzmat którego można śledzić rozwój placówek oświatowych na terenie miasta, historię mieszkańców, postać zasłużonego patrona, wieloletniego dyrektora – Tadeusza Wardenckiego. Interesujący jest również zasób dokumentów związanych z nieistniejącym już, a znanym wcześniej w Polsce zakładem „Aviotex”, produkującym między innymi namioty turystyczne i spadochrony wojskowe.

Na zasób militarny składają się przede wszystkim zdjęcia, dokumenty, elementy umundurowania i destrukty broni związane z funkcjonowaniem w okresie przedwojennym 2. Batalionu Balonowego, Wojskowej Wytwórni Balonów i Spadochronów, 2. Batalionu Mostów Kolejowych, 1. Dywizjonu Pociągów Pancernych, pamiątki uczestników Powstania Warszawskiego w Legionowie, pamiątki wojennej i powojennej służby żołnierzy 1. Dywizji Zmechanizowanej oraz pamiątki działań wojennych prowadzonych w obszarze powiatu legionowskiego w okresie I a szczególnie II wojny światowej. Duże znaczenie mają tu dyplomy, zdjęcia, legitymacje, świadectwa związane z jednostkami technicznymi, unikatowymi w skali armii II Rzeczypospolitej a zwłaszcza związane z 2 Batalionem Balonowym i Wojskową Wytwórnią Balonów i Spadochronów. Destrukty broni poddane zostały rekonstrukcji i stanowią stały element ekspozycji.

Zabytki techniki związane są z funkcjonowaniem w okresie międzywojennym Zakładu Mechanicznego „Podkowa”, Huty Szkła oraz wykorzystywaniem ich przez mieszkańców w warunkach domowych. Cennym jest zbiór butelek z Huty Szkła z logo browarów z terenu II Rzeczypospolitej oraz elementy produkcji Zakładu Mechanicznego „Podkowa” w postaci hacel, szkła optycznego

Zabytki etnograficzne to przedmioty codziennego użytku z okresu międzywojennego używane w rodzinach legionowskich. Wśród ciekawszych eksponatów znajduje się maszyna do szycia z początku XX w., beczka carska z końca XIX w. browaru „Dojlidy” oraz część porcelanowej zastawy wykorzystywanej w kasynie wojskowym 2. Batalionu Balonowego

Zabytki zgromadzone w Muzeum eksponowane są na wystawach stałych: „Korzenie miasta”, „Dzieje militarne ziem powiatu legionowskiego”, „Wandalowie - cmentarzysko kultury przeworskiej w Legionowie”. Co roku organizowane są 2 - 3 wystawy czasowe z wykorzystaniem obiektów znajdujących się w archiwum i magazynie oraz użyczane innym Muzeum i podmiotom.

6.1.6 Dziedzictwo niematerialne w Legionowie

W zakres przestrzeni kulturowej Legionowa wchodzi niewątpliwie miejsca pamięci narodowej, licznie reprezentowane na terenie Legionowa. Należą do nich:

- Tablica pamięci Żołnierzy Armii Krajowej Rejonu Marianowo – Brzozów w Legionowie VII Obwodu „Obroza” – kościół parafialny p.w. św. Jana Kantego przy ulicy Ks. Skorupki;
- Tablica pamięci kapelana Armii Krajowej i Szarych Szeregów księdza kapitana Wacława Szelenbaumaps. „Bonus”, rozstrzelanego przez hitlerowców w czasie Powstania Warszawskiego – kościół parafialny p.w. św. Jana Kantego przy ulicy Ks. Skorupki;
- Tablica pamięci harcerzy - żołnierzy Szarych Szeregów hufca Legionowo „Rój Tom” uczestników walk o niepodległość 1939 – 1945 – kościół parafialny p.w. św. Jana Kantego przy ulicy Ks. Skorupki;
- Tablica pamięci dr med. mjr Franciszka Michała Amałowicza, dowódcy I Rejonu Marianowo – Brzozów w latach 1941 - 1942 – kościół parafialny p.w. św. Jana Kantego przy ulicy Ks. Skorupki;
- Tablica pamięci 48 obywateli Legionowa rozstrzelanych przez hitlerowców w Palmirach w dniu 26 lutego 1940 – kościół garnizonowy cywilno – wojskowy parafii p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP przy ulicy Piłsudskiego 5;
- Tablica pamięci poległych żołnierzy I Warszawskiej Dywizji Zmechanizowanej im. Tadeusza Kościuszki w walkach o niepodległość – kościół garnizonowy cywilno – wojskowy parafii p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP przy ulicy Piłsudskiego 5;
- Tablica pamięci Sybiraków, ofiar caratu i władz sowieckich – kościół garnizonowy cywilno – wojskowy parafii p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP przy ulicy Piłsudskiego 5;
- Dzwon „Józef” ufundowany w 1935 roku przez podoficerów 2 Batalionu balonowego ku pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego rewindykowany w 1996 roku – Muzeum Historyczne w Legionowie przy ulicy Adama Mickiewicza 23;
- Tajne Gimnazjum i Liceum 1940 – 44 Tablica pamięci Hanki Skoneckiej, uczennicy szkoły i tajnego nauczania oraz członka ZWM, poległej w walce z hitlerowcami 12 stycznia 1944 – budynek przy ulicy Kopernika 16;
- Tablica pamięci 14 uczniów byłej Szkoły Powszechnej nr 3 poległych w latach 1939 - 1944 – Szkoła Podstawowa nr 3 przy ulicy Broniewskiego 7;
- Tablica upamiętniająca nadanie szkole imienia „VII Obwodu Obroza” Okr. Warszawskiego AK w dniu 2 maja 1994 oraz Izba Pamięci Armii Krajowej – Szkoła Podstawowa nr 7 przy ulicy Królowej Jadwigi 7;
- Tablica pamięci patrona szkoły Jerzego Siwińskiego odsłonięta dniu 22 kwietnia 1995 – Zespół Szkół Zawodowych przy ulicy Targowej 73;
- Głaz pamięci poległych żołnierzy i dowódcy 3 komp. 1 batalionu I Rejonu Marianowo Brzozów w walkach powstańczych sierpień 1944 – ulica Kościuszki róg Wrzesińskiej;
- Obelisk pamięci poległych w walkach powstańczych harcerzy z Szarych Szeregów w sierpniu 1944 – Osiedle Batorego;
- Obelisk pamięci ppłk Romana Kłoczковского, ostatniego dowódcy I Rejonu Marianowo Brzozów VII Obwodu „Obroza” – ulica Polna/Słoneczna;
- Pomnik Polski Walczącej – Rondo Armii Krajowej;

- Głaz pamięci Sybiraków ofiar walk z caratem i komunizmem – Aleja Sybiraków, obok Szkoły Podstawowej nr 8;

- Mogiły żołnierzy Wojska Polskiego, Armii Krajowej, Armii Ludowej i innych formacji niepodległościowych poległych w latach 1939 – 1944 oraz zmarłych po wojnie – Cmentarz przy ul. Kardynała Wyszyńskiego;

- Park i obelisk upamiętniający dwudziestolecie pontyfikatu papieża Jana Pawła II – Park im. Jana Pawła II, ulica Marszałka Józefa Piłsudskiego;

- Sala Tradycji 1 Warszawskiej Dywizji Zmechanizowanej im. Tadeusza Kościuszki – ulica Zegrzyńska;

- Obiekt konspiracyjny Armii Krajowej – ulica Smereka – własność rodziny Paszkowskich, lokal dyspozycyjny dowództwa I Rejonu Marianowo-Brzozów, wykorzystywany dla Szkoły Podchorążych Rezerwy Piechoty.

- Obiekt konspiracyjny Armii Krajowej – ulica Jagiellońska 30 – własność rodziny Tomczyńskich, lokal dyspozycyjny dowództwa I Rejonu Marianowo-Brzozów wykorzystywany do wielorakich funkcji konspiracyjnego dowodzenia pułkiem legionowskim.

Dowodem rozwoju krajobrazu kulturowego Legionowa są także licznie wydawane pozycje książkowe, opisujące historię miasta i jego mieszkańców. Wśród najbardziej znaczących pozycji należy wymienić:

- Wydane przez Towarzystwo Przyjaciół Legionowa:

- o Andrzej Stawarz, Zarys Dziejów Legionowa do 1939 r., Legionowo 1994;

- o Jacek Szczepański, Obóz Hurki. Dzieje garnizonu w Legionowie do 1918 r., Legionowo 1997;

- o Antoni Lewandowski, Legionowo. Ludzie i wydarzenia, Legionowo 1999;

- o Jacek Szczepański, Powiat legionowski na dawnej pocztówce, cz.1, Legionowo 2000;

- o 80 lat Legionowa. Materiały z sesji popularno – naukowej pod red. Z. Korysia, Legionowo 2000;

- o Jacek Szczepański, Powiat legionowski na dawnej pocztówce, cz.2, Legionowo 2002;

- o Rocznik Legionowski, t. I, Legionowo 2004;

- o Alina i Czesław Centkiewiczowie, Listy do Matki, Legionowo 2004;

- o Katarzyna Kuligowska, Podkowa z hacelami. Zarys dziejów Zakładów Przemysłowych Podkowa S.A., Legionowo 2005;

- o Rocznik Legionowski, t. II, Legionowo 2006;

- o Jacek Szczepański, Powiat legionowski na dawnej pocztówce, cz.3, Legionowo 2007;

- o Rocznik Legionowski, t. III, Legionowo 2008;

- o Aleksander Łuczak, Wiatr i duch. Od pięciu pokoleń w Legionowie..., Legionowo 2008

- Wydane przez Koło nr 1 ŚŻŻAK w Legionowie

- o Edward Dietrich, Feliks Litwiniak, Szkolenia i szkoły wojskowe w I Rejonie „Marianów-Brzozów” VII Obwodu „Obroza” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej, Legionowo 2004;

- o Andrzej Paszkowski, Walczyli za wolność. Uczestnicy Powstania Warszawskiego I Rejonu „Marianów-Brzozów” VII Obwodu „Obroza” Okręgu Warszawskiego Armii Krajowej, Legionowo 2005;

- Oficynę Wydawniczą „Ajaks”

- o Piotr Zarzycki, 2 Batalion Mostów Kolejowych, Pruszków 1994; \o Jacek Szczepański, Wojska balonowe. Legionowo 1897 – 1939, Pruszków 2004;

- o Jacek Szczepański, Z dziejów rosyjskiego 4 batalionu kolejowego (1877 – 1915), Pruszków 2005;

- o Zygmunt Kozak, Zbigniew Moszumański, Jacek Szczepański, 2 Batalion Balonowy, Pruszków 2006;

- o Zygmunt Kozak, Zbigniew Moszumański, Jacek Szczepański, 1 Batalion Balonowy, Pruszków 2007;

o Zygmunt Kozak, Zbigniew Moszumański, Jacek Szczepański, Wytwórnia Balonów i Spadochronów, Pruszków 2008;

o Zygmunt Kozak, Zbigniew Moszumański, Jacek Szczepański, Podpułkownik Franciszek Hynek (1897-1958), Pruszków 2008.

- Dom wydawniczy Bellona

o Jacek Szczepański, Niemiecka piechota zapasowa w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim 1915-1918, Warszawa 2008

6.1.7 Zarys historii Serocka

Najstarsze ślady działalności ludzkiej na terenie obecnej gminy Serock pochodzą z III tys. p.n.e., stwierdzone w czasie prac archeologicznych przed rozpoczęciem budowy obwodnicy Serocka. Stanowiska archeologiczne, związane z różnymi kulturami starożytnymi od epoki brązu po okres wpływów rzymskich, znajdują się na terenie Jadwisina, Serocka i Wierzbicy. Serock, należący do najstarszych miast mazowieckich, swoje powstanie zawdzięcza wyjątkowemu położeniu. Powstał na wysokim brzegu rzeki Narwi, na przeciw miejsca, w którym łączy się ona z drugą wielką rzeką Mazowsza - Bugiem. Datowanie powstania w tym miejscu grodu, kontrolującego ważne szlaki komunikacyjne i handlowe, prowadzące na Ruś i Litwę, należy przesunąć z XI wieku, na II połowę X wieku, to jest na okres bezpośrednio po włączeniu Mazowsza do państwa polskiego. Serock po raz pierwszy wymieniony został w źródłach pisanych w tzw. fałszyfikacie mogileńskim, rzekomo wydanym w dniu 11 kwietnia 1065 r. dla opactwa benedyktynów w Mogilnie. Dokument ten powstał później to jest już w XII wieku, a konkretnie przed 1145 r., jednak jego część, dotycząca uposażenia klasztoru w dochody z 19 grodów mazowieckich, w tym i z Serocka, odnosi się prawie na pewno do czasów króla Bolesława Śmiałego i przyjmuje się, że to nadanie należy datować nie później niż na lata 1075-1079. Klasztor z Mogilna, otrzymując dochody z grodów, tak naprawdę dostał uposażenie z odbywanych w nich targów. Miały one postać dziewięcin, to znaczy były dochodem z dziewiętego targu, od dziewiętego denara, wieprza, żrebiecia i ryby. W Serocku klasztor otrzymał też połowę dochodów z komory celnej na Bugu, czyli drodze handlowej na Ruś. W trakcie badań archeologicznych stwierdzono, że gród był trzykrotnie zniszczony, a po ostatnim spaleniu w XIII wieku nie został już odbudowany.

Pierwsze informacje o rozwoju osadnictwa poza Serockiem dotyczą dóbr kościelnych. Klasztor kanoników regularnych posiadał wieś Izbicę, a biskupstwo płockie wieś Wierzbicę. Dobra rycerskie pojawiają się dopiero w XIV wieku i to od razu w postaci kilkuwioskowych dóbr zegrzyńskich. W XV wieku powstają rycerskie wsie Zabłocie i Zalesie Borowe.

Ważnym momentem w dziejach Serocka była lokacja miasta na prawie chełmińskim na początku XV w., to jest przed 1417 r., kiedy mamy wiadomość o wójcie w świeżo lokowanym mieście. Potwierdzenie przywileju lokacyjnego miasto otrzymało od księcia Janusza I w 1423 i 1425 r. Miasto obejmowało wówczas obszar 40 włók ziemi i miało rynek o 70 % większy niż Warszawa. Układ urbanistyczny miasta lokacyjnego jest ciągle czytelny w układzie sieci ulic wokół rynku. Miasto należało wówczas do książąt mazowieckich i to ostatni piastowscy władcy Mazowsza, Janusz III i Stanisław oraz ich podkanclerzy, nadworny Wojciech z Popielżyna, serocki pleban, ufundowali zachowany do dziś murowany kościół noszący wówczas wezwanie św. Wojciecha. Jest on świetnym przykładem architektury gotyckiej na Mazowszu i jedynym obiektem tego typu w powiecie legionowskim.

Kościół wybudowano, w zasadniczej części w latach 1524 - 1529. Budowa była dziełem muratora mistrza Macieja Gadzały z Serocka, o którym, w Księdze przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy znajdujemy zapis, informujący o przyjęciu przez niego prawa miejskiego Warszawy w dniu 11 lutego 1530 r.

Budowę kościoła dokończył, wykonując m.in. sklepienie nad nawą, warsztat budowlany muratora Wawrzyńca z Serocka, co miało miejsce około 1550 r., a przed 1564 r.

Po włączeniu Mazowsza do Korony, Serock stał się miastem królewskim i należał do starostwa zakroczymskiego. W XVIII wieku osoby posiadające tę królewską czynszową często używały nazwy „starosta zakroczymski i serocki”, w Serocku reprezentowanego przez podstarostę. Miasto było też ośrodkiem jednego z trzech powiatów w ziemi zakroczymskiej, a powiat serocki funkcjonował w podziałach administracyjnych Mazowsza aż do 1796 r. Odbywały się tu roki sądowe, których zapisy zachowały się w niektórych księgach grodzkich zakroczymskich. Na sejmikach wybierano dla tego powiatu osobnych poborców podatkowych

i dystrybutorów soli. Funkcjonował też osobny urzędnik – podwojewodzi serocki powoływany przez wojewodę mazowieckiego, który między innymi nadzorował ceny i miary w miastach.

Mieszkańcy Serocka w dużej części trudnili się zajęciami związanymi z nadwodnym położeniem – rybołówstwem, flisactwem, koszykarstwem czy handlem, chociaż w XVI w. Serock słynął na całe Mazowsze z produkcji znakomitego piwa oraz taniego sukna. W dolnej części miasta znajdowały się: młyny wodne, browary, przeprawa, komora celna i dwór starosty. Kres rozwojowi miasta położył okres potopu szwedzkiego. Zniszczenia i epidemie chorób pogrążyły miasto w marazmie na prawie całe stulecie. W okresie Sejmu Czteroletniego miasto dalej było w kiepskiej kondycji, na co wskazują pustki w kasie, zrujnowane stare bruki oraz co trzeci pusty plac zamiast domów.

W latach 1807-1808 na polecenie Napoleona, który uznał Serock za ważny punkt strategiczny, została wzniesiona twierdza, która razem z Modlinem i Pragą, miała bronić linii Wisły i osłaniać Warszawę od wschodu. Twierdza, będąc jeszcze w trakcie budowy, wraz z umocnionymi przedmościami w Wierzbicy i Arciechowie, zdała egzamin sprawności w wojnie z Austrią w 1809 r., a jej załoga z sukcesami dokonywała wypadów pod dowództwem gen. Józefa Niemojewskiego. Później jednak, plany dotyczące Serocka uległy zmianie i budowy umocnień nie kontynuowano, chociaż w założeniu twierdza w tzw. II fazie miała stanowić olbrzymi obiekt, większy od Modlina i objąć powierzchnię 78 hektarów, z 7 bastionami i 3 rawelinami bramowymi. Mimo, że twierdzy nie skończono, to Serock stał się na prawie ćwierć wieku miastem garnizonowym, w którym momentami stały równocześnie 2-3 pułki piechoty oraz oddziały artylerii. W okresie Królestwa Polskiego garnizon był mniejszy, bo w części nad Narwią, w byłych koszarach artyleryjskich była rozlokowana tylko 2. kompania Korpusu Inwalidów i Weteranów, a w koszarach górnych, z reguły tylko 1. batalion piechoty, któregoś z pułków stacjonujących w Warszawie, Modlinie lub Puławach. Krótko przed Powstaniem Listopadowym był to 2. pułk piechoty, dowodzony przez płk Jana Skrzyneckiego. Dzięki sporej grupie oficerów Serock w okresie Królestwa Polskiego miał też swoje salony, w których kwitło życie towarzyskie, szczególnie w okresie, gdy w pobliskim dworze w Wierzbicy osiadł bohater wojen napoleońskich, generał Kazimierz Małachowski, z młodą żoną Benigną z Wojszyków.

Fragmenty umocnień ziemnych twierdzy zachowały się jeszcze w północno-wschodniej części miasta, które mają być poddane rewaloryzacji oraz w szczątkowej formie istnieją też jako wały, okalające z dwóch stron stadion miejski.

Szansą na rozwój miasta była budowa traktu kowieńsko-petersburskiego, ale poza budową zajazdu pocztowego i kilku austerii nie można zauważyć jakichś specjalnych korzyści.

Po upadku Powstania Listopadowego miasto znalazło się w kolejnym okresie stagnacji. Mimo przeprowadzenia kilku ważnych inwestycji, takich jak położenie nowego bruku na Rynku i kilku sąsiednich ulicach oraz budowy na rynku 2 studni, miasto było słabe gospodarczo i miało charakter rolniczo-rzemieślniczy. Mimo wyraźnego wzrostu liczby mieszkańców, będącego wynikiem napływu ludności żydowskiej, Serock stracił prawa miejskie w 1869 r., stając się jedynie siedzibą władz gminy Zegrze.

Pod koniec XIX w. spotkało Serock nieszczęście, które stało się impulsem do kolejnego podźwignięcia się z upadku. W dniach 9-10 lipca 1893 r., miasto zostało zniszczone w wyniku wielkiego pożaru, który wybuchł w nocy w jednym z budynków przy Rynku i bardzo szybko rozprzestrzenił się na olbrzymi teren. Pożar zniszczył 142 domy, w tym urząd gminy, szkołę i plebanię. Straty wyceniono na 360 tys. rubli. Na 5000 mieszkańców, blisko 3000 pozostało bez dachu nad głową, w większości byli to rybacy i rzemieślnicy oraz żydowscy handlarze. Mieszkańcy potrzebowali kilku lat, aby otrząsnąć się z tego nieszczęścia. Konieczność odbudowy dużej części miasta przyniosła w następstwie okres intensywnego ruchu budowlanego, trwającego do czasu I wojny światowej, ostatecznie zakończonych odzyskaniem charakteru miejskiego i praw miejskich w 1922 r.. Powstały wówczas piętrowe kamienice przy Rynku, w tym kilka istniejących do dziś. Reprezentacyjnego charakteru nabrały też domy przy trakcie kowieńsko-petersburskim oraz ulicach łączących go z Rynkiem.

Na rozwój miasta wpływ miało również powstanie rosyjskiej twierdzy w Zegrzu. Nastąpił rozwój niektórych rzemiosł i usług. Już w okresie budowy twierdzy i mostów w Zegrzu zwiększyła się liczba piekarni, masarni i kuźni. Najliczniejszymi rzemieślnikami stali się szewcy, a w sferze usług pojawiły się piwiarnie, kawiarnie, herbaciarnie, bilard i kino.

Powstawały też różne inicjatywy społeczne, w które angażowali się też przedstawiciele okolicznego ziemiaństwa - Karol Dłużewski z Pobylkowa, Zygmunt Szaniawski z Zegrzynka i Stanisław Skarzyński z Popowa. W 1901 r. powstała Ochotnicza Straż Ogniowa, a zaraz po niej, z inicjatywy działaczy Towarzystwa

Oświaty Narodowej, Szkoła Macierzy Szkolnej. Działało tu też Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe Jutrzenka i ochronka dla dzieci, czytelnia książek polskich i żydowskich. W Serocku, w Popowie i w Woli Kiełpińskiej powstały kółka rolnicze, których jednym z głównych celów była edukacja rolnicza. Wszystkie te inicjatywy ukształtowały patriotyczne postawy mieszkańców, zainicjowane m.in. w okresie walki o język polski w szkole i w urzędach, w 1904 r., kiedy Serock i gmina Zegrze należały do najaktywniejszych ośrodków w Królestwie Polskim.

Serock stał się też modny w środowiskach artystycznych, m.in. dzięki wycieczkom krajoznawczym i szkole koszykarskiej, powstałej z inicjatywy Towarzystwa Popierania Przemysłu Ludowego, którego Sekcja Przemysłu i Handlu Ludowego patronowała serockiej szkole. Jednym z jej wykładowców był Apoloniusz Kędzierski, wybitny malarz, który w serockiej szkole koszykarstwa uczył projektowania mebli oraz barwienia wikliny. Był on rodzonym bratem serockiego lekarza, Antoniego Kędzierskiego, wielkiego społecznika, współinicjatora wielu instytucji. Syn doktora, Janusz Kędzierski, pisarz i lotnik, w jednym ze swoich tekstów napisał, że zdaniem wielu osób, Serock ze swoimi malowniczymi uliczkami i pejzażami miał szansę stać się drugim Kazimierzem Dolnym.

Do Serocka docierali też członkowie powstałych w 1906 roku towarzystw: Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego oraz Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, m.in. wybitni fotografowie, Zdzisław Marcinkowski i Henryk Poddębski. W 1913 r. z inicjatywy serockiego proboszcza księdza Jana Milewskiego, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami patronowało remontowi kościoła, delegując do tych prac dwóch swoich członków, wybitnych architektów: Józefa Piusa Dziekońskiego i Kazimierza Skórewicza.

Wkrótce po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, Serock odzyskał prawa miejskie i wykorzystał szansę rozwoju. W tym okresie powstało kilka interesujących budynków, na czele z gmachem 7. klasowej szkoły publicznej im. R. Traugutta, a ludność miasta osiągnęła rekordową liczbę 6,5 tys., w tym 40% narodowości żydowskiej. W tym okresie były też remontowane stare budynki.

Kolejny remont to zasługa księdza Franciszka Kuligowskiego. Był jednym z najbardziej zasłużonych serockich proboszczów, działającym w tej parafii przez ponad 30 lat, to jest od 1925 do 1956 r. Dzięki jego staraniom, w latach 30-tych, pod kierunkiem znanego architekta i konserwatora Juliusza Lisieckiego, przeprowadzono gruntowną restaurację serockiej świątyni. Została ona jednak poważnie uszkodzona w okresie walk na przyczółku pułtucko-serockim w 1944 r. i ks. Kuligowski po wojnie, w bardzo niesprzyjającej atmosferze, dokonał jeszcze jednego remontu serockiej świątyni.

We wrześniu 1939 r. Serock nie odniósł większych zniszczeń. Miasto Serock oraz gmina Zegrze zostały wcielone do Rzeszy. Na odcinku między Serockiem i Dębem rzeka Narew stanowiła granicę z Generalną Gubernią. Mieszkańców narodowości żydowskiej usunięto z miasta na początku grudnia 1939 r., natomiast kirkut został zniszczony, a macewy wykorzystane do zbudowania schodów na grodzisko i tarasu widokowego na nim. W kwietniu 1940 r. aresztowano i wywieziono do obozów sporą część miejscowej inteligencji i elity miasta. Na terenie synagogi i przyległych budynków utworzono obóz pracy. Wiele budynków nie miało tego szczęścia, w czasie wojny zostały zniszczone synagoga i mykwa, dwa wiatraki, elektrownia czy rzeźnia miejska oraz wiele prywatnych domów. Największe zniszczenia miały miejsce jesienią 1944 r. w czasie walk na przyczółku pułtucko-serockim. Taki los dotknął kilka kamienic przy rynku i dopiero odrodzenie samorządu terytorialnego pomogło pchnąć znów życie w pierzeje rynkowe.

6.1.8 Zabytki nieruchome w Serocku

Zmiany w Polsce po wyborach z 4 czerwca 1989 r. również w istotny sposób zmieniły miasto i gminę Serock. Władze samorządowe podjęły zadanie rewaloryzacji historycznego układu urbanistycznego, z głównym celem przywrócenia Rynekowi roli centrum miasta. Zadanie zostało już prawie zrealizowane. Wybudowany został ratusz w typie neoklasycystycznym, pierzeje rynkowe były już prawie wypełnione kamieniczkami, pozostało jeszcze wyremontowanie dwóch oryginalnych, 100 letnich kamienic.

Poza Serockiem najcenniejsze obiekty znajdują się w Zegrzu. Dość dobrze zachowane elementy fortyfikacji twierdzy Zegrze, pałac Krasińskich oraz kasyno oficerskie.

W Jadwisinie znajduje się pałac Radziwiłłów z końca XIX w. w stylu neorenesansu francuskiego, zaprojektowany przez architekta Francois Arveufa, zabudowania folwarczne oraz figura przydrożna św. Stanisława Kostki z połowy XIX w., dłuta znanego rzeźbiarza Ludwika Kauffmana.

W Woli Kiełpińskiej znajduje się neobarokowy kościół parafialny z końca XIX w., zaprojektowany przez Konstantego Wojciechowskiego. Zostały w nim umieszczone epitafia członków rodziny Krasińskich z XVIII-XIX w. przeniesione z kościoła w Zegrzu oraz epitafium fundatora kościoła Macieja Radziwiłła. Cmentarz parafialny został założony w tym samym czasie, a do najcenniejszych obiektów należą, przeniesionymi z cmentarza w Zegrzu, nagrobki administratorów dóbr zegrzyńskich.

W Wierzbicy znajduje się jeden z nielicznych przykładów budownictwa przemysłowego, budynek cegielni z II połowy XIX w. oraz kapliczka z 1863 r.

W Kani Nowej znajduje się stary cmentarz ewangelicko-augsburski, założony w I połowie XIX w., z fragmentami 2-3 nieco młodszych nagrobków. Jest to jedyna pamiątka po kolonistach niemieckich, którzy osiedlili się na terenie obecnej gminy Serock na przełomie XVIII-XIX w. Zachowane w Nowej Wsi drewniane domy mieszkalne nie zawierają żadnych elementów, które pozwoliłyby łączyć je z budownictwem typu olęderskiego.

6.1.9 Zarys historii Twierdzy Zegrze

Pierwszy zapis historyczny dotyczący Zegrza pochodzi z 1237 r. i znajduje się w dokumencie księcia Konrada Mazowieckiego. W XIII-XIV w. wieś miała charakter osady handlowej położonej na szlaku z Rusi Kijowskiej przez Mazowsze, nad Bałtyk. Prawdopodobnie już w XIV w. powstała parafia. Na przełomie XV i XVI wieku Zegrze było wsią szlachecką. W XVII wieku właścicielami Zegrza zostali Krasińscy. W XVIII w. Antoni Krasiński wybudował murowany kościół i pałac.

W 1890 r. Jadwiga Radziwiłł z d. Krasińska sprzedała teren Zegrza rosyjskim władzom wojskowym pod budowę twierdzy w ramach Warszawskiego Rejonu Umocnionego. Na przełomie XIX i XX w. powstały trzy forty (dwa w Zegrzu i jeden w Dębem), most żelazny oraz kompleks koszarowy. Budowa twierdzy przesądziła o wojskowym charakterze miejscowości na następne sto lat.

W czasie I i II wojny światowej oraz wojny polsko-rosyjskiej w 1920 r., na terenie Zegrza nie toczyły się znaczące starcia zbrojne. W 1919 r. powstał w Zegrzu ośrodek kształcenia wojskowych kadr łączności, który funkcjonuje do chwili obecnej.

Po 1989 r. osiedle wojskowe, znajdujące się poza terenem jednostki, zaczęło odzyskiwać cywilny charakter i rozpoczął się proces kształtowania tożsamości lokalnej.

Do najważniejszych zamierzeń w tym zakresie można zaliczyć:

- odtworzenie parafii garnizonowej w 1992 r.;
- budowę kościoła garnizonowego;
- nadanie w 1994 r. ulicom w Zegrzu nazw związanych z łącznościową tradycją miejscowości;
- utworzenie Rady Osiedla Zegrze w 1997 r.;
- utworzenie w 2007 r. stowarzyszenia „Nasze Zegrze”;
- nadanie w 2009 r. gimnazjum w Zegrzu imienia żołnierza AK Konstantego Mikołaja Radziwiłła.

6.1.10 Zabytki nieruchomości na terenie Twierdzy Zegrze

Do najważniejszych obiektów na terenie Twierdzy Zegrze niewątpliwie należą:

- kasyno Twierdzy Zegrze z 1904 r. – Zegrze, ul. Radziwiłłowska;
- zespół budynków koszarowych Twierdzy Zegrze z końca lat 90. XIX w., zawierający parterowe, murowane budynki – Zegrze, teren Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki oraz ul. Groszkowskiego nr 1;
- fort ziemno-betonowy Twierdzy Zegrze „Umocnienie Duże” z końca lat 90. XIX w. – Zegrze, przy drodze krajowej nr 61;
- fort ziemno-betonowy Twierdzy Zegrze „Umocnienie Małe” z końca lat 90. XIX w. – Zegrze, ul. Juzistek;
- fort ziemno-betonowy Twierdzy Zegrze z 1901 r. – Dębe, ul. Zegrzyńska (teren ogródków działkowych);
- składy amunicji (prochownie) Twierdzy Zegrze (3) – Zegrze, brzeg Zalewu Zegrzyńskiego;

- hotel garnizonowy wzniesiony w latach 30. XX w. wg projektu Edgara Norwertha – Zegrze, ul. Radziwiłłowska.

6.1.11 Zabytki w zbiorach muzealnych i inne zabytki ruchome w Twierdzy Zegrze

Zabytki ruchome są zgromadzone w zbiorach Sali Tradycji Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki (CSLiI) w Zegrzu. Zbiory powstawały od lat 50. XX w., przede wszystkim w wyniku decyzji kolejnych komendantów zegrzyńskiego ośrodka szkolenia kadr łączności Wojska Polskiego, dotyczących dokumentowania historii jednostek. Zasób Sali Tradycji jest wzbogacany, dzięki trwającemu procesowi przekazywania zbiorów, zgromadzonych przez Światowy Związek Polskich Żołnierzy Łączności. Do Sali Tradycji trafiają także dary z całego świata od byłych żołnierzy łączności, służących w przeszłości w Zegrzu.

Zasób Sali Tradycji CSLiI stanowi w całości zbiór militarny. Są to przede wszystkim dokumenty, zdjęcia oraz wojskowy sprzęt łączności, związane z funkcjonowaniem kolejnych jednostek szkolnych w Zegrzu, poczynając od 13 września 1919 r. Szczególne znaczenie mają znajdujące się w zbiorach dokumenty z okresu II Rzeczypospolitej, przede wszystkim z czasu funkcjonowania Centrum Wyszkołenia Łączności (1929-1939). Są to legitymacje oficerskie i podoficerskie, patenty oficerskie, świadectwa ukończenia nauki w ośrodku oraz znaczna ilość zdjęć.

Sprzęt łączności, znajdujący się w Sali Tradycji, jest związany z historią ośrodka zegrzyńskiego po II wojnie światowej. W zbiorze znajdują się radiostacje, radiolinie, radiotelefony, telefony, łącznice telefoniczne, dalekopisy oraz pierwsze komputery PC. Szczególnym działem w zasobie sprzętowym jest mobilny sprzęt łączności, który zaczął być gromadzony od 2008 r. Wśród posiadanych jednostek sprzętu na pojazdach wojskowych, znajdują się radiostacje średniej mocy, radiolinie szczebla taktycznego i taktyczno-operacyjnego, ruchome węzły łączności oraz sprzęt walki elektronicznej. Najstarsze jednostki sprzętu mobilnego pochodzą z lat 70. XX w.

Zbiory Sali Tradycji Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki są eksponowane w bloku szkolnym jednostki. Sala jest udostępniana do zwiedzania po wcześniejszym uzgodnieniu z władzami wojskowymi. Mobilny sprzęt łączności można obejrzeć w czasie świąt wojskowych.

6.1.12 Dziedzictwo niematerialne na terenie Twierdzy Zegrze

W zakres przestrzeni kulturowej gminy Serock wchodzi niewątpliwie miejsca pamięci narodowej. Należą do nich:

- głaz z tablicą poświęconą polskim żołnierzom łączności zgładzonym na Wschodzie – Zegrze, ul. Radziwiłłowska (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki);
- głaz z tablicą pamięci telegrafistek - juzistek wojskowej i cywilnej służby łączności – Zegrze, ul. Radziwiłłowska (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki);
- głaz z tablicą poświęconą zegrzyńskiemu ośrodkowi kształcenia kadr łączności 1919-1997 - Zegrze, ul. Radziwiłłowska (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki);
- głaz z tablicą poświęconą komendantom ośrodków kształcenia kadr łączności 1919-1997 - Zegrze, ul. Radziwiłłowska (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki);
- głaz z tablicą poświęconą 90-leciu kształcenia podoficerskich kadr łączności - Zegrze, ul. Podchorążych (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki);
- głazy z tablicami pamiątkowymi (9) poświęconymi kolejnym rocznikom absolwentów Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Łączności i Szkoły Chorażych Wojsk Łączności - Zegrze, ul. Radziwiłłowska i Podchorążych (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki); • cmentarz żołnierzy radzieckich - Zegrze, ul. Podchorążych (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki);
- Sala Tradycji Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki – Zegrze, ul. Radziwiłłowska (teren koszar Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki).

Dowodem rozwoju krajobrazu kulturowego gminy Serock są także licznie wydawane pozycje książkowe opisujące historię gminy i jej mieszkańców. Wśród najbardziej znaczących pozycji należy wymienić:

- wydane przez Zegrzyński Ośrodek Kształcenia Kadr Łączności (Wyższą Szkołę Oficerską Wojsk Łączności oraz Centrum Szkolenia Łączności i Informatyki):

- o Zbigniew Miarzyński, Mirosław Pakuła, Zarys historii wojskowych ośrodków kształcenia kadr łączności w latach 1919-2009. 90. rocznica powstania zegrzyńskiego ośrodka kształcenia, Zegrze 2009;

- o Mirosław Pakuła, Historyczne miejsca, obiekty Zegrza i okolic, Zegrze 2005;

- o Mirosław Pakuła, Słownik biograficzny komendantów zegrzyńskich ośrodków szkolenia kadr łączności 1919-2005, Zegrze 2005;

- o Jerzy Stelągowski, Monografia krajoznawcza Zegrza, Zegrze 1979;

- o Zbigniew Wiśniewski, Słownik biograficzny oficerów kadrowych ośrodka zegrzyńskiego 1919-1939, Zegrze 1995;

- o 75 lat kształcenia kadr łączności WP w Zegrzu, pod red. Edmunda Szwedę, Zegrze 1994;

- wydane przez Urząd Miasta i Gminy Serock:

- o Anna i Marian Kurtyczowie, Zegrze. Wola Kiełpińska. Dzieje parafii i okolic, Wola Kiełpińska 2001;

- o Mirosław Pakuła, Konstanty Radziwiłł. Bohater z Ziemi Serockiej, Serock 2009;

- wydane przez Oficynę Wydawniczą „Ajaks”:

- o Jerzy Dąbrowski, Stanisław Topolewski, Historia Garnizonu Zegrze w latach 1873-1939, Pruszków 2003;

- o Mirosław Pakuła, Centrum Wyszczolenia Łączności, Pruszków 2009.

6.1.13 Zarys historii Nieporętu

Pierwszy zapis o Nieporęcie pochodzi z roku 1387, kiedy erygowano parafię w Wieliszewie. Już na przełomie wieku XIV i XV była to znaczna osada bartnicza. W roku 1484 Bolesław V książę mazowiecki sprzedał Nieporęt dwóm braciom Prażmowski. Po śmierci ostatnich książąt mazowieckich Janusza i Stanisława, Nieporęt wraz z całym Mazowszem w roku 1526 stał się królewsczyzną.

Kiedy Zygmunt III Waza w roku 1596 przeniósł swą siedzibę z Krakowa do Warszawy, pojawił się problem lokalizacji dworu myśliwskiego. Wybór padł na Nieporęt, leżący w głębokiej puszczy w widłach Wisły i Narwi, a jednocześnie przy szlaku prowadzącym od Warszawy przez Bródno ku przeprawie na Narwi i dalej, odgałęzieniem szlaku bursztynowego, na Jaćwierz. Puszcza nadnarwiańska obfitowała w liczne ciekły wodne, stąd też król Zygmunt III nakazał "zebrać wody z puszczy" i tak powstał Kanał Królewski, w 1963 roku "inkorporowany" do Kanału Żerańskiego. Jako wotum po zwycięstwie nad Szwedami Jan Kazimierz kazał wybudować kościół w Nieporęcie, we wnętrzu którego widnieje herb Wazów - snop.

Wkrótce po abdykacji Jana Kazimierza w 1668 roku, Nieporęt wrócił do Prażmowskich. Gospodarzyli oni na dobrach nieporęckich do roku 1749, kiedy to August Czartoryski nabył 3/4 Nieporętu. Wkrótce potem, drogą koligacji, właścicielem Nieporętu stali się Lubomirscy. Ostatecznie w roku 1778 w całości stał się on własnością Potockich.

Wojny napoleońskie zaznaczyły się w Nieporęcie lokalizacją rezerwowych magazynów z żywnością dla wojsk francuskich w latach 1806 - 1807. Do znaczących wydarzeń w historii Nieporętu należy nabycie w roku 1881 całości obszarów leśnych przez Berlińskie Towarzystwo Handlu Drewnem.

W roku 1882 wieś została zniszczona przez wielki pożar. Przełom XIX i XX w. To czas budowy obronnych obiektów fortyfikacyjnych, wchodzących w skład zespołu twierdzy modlińskiej.

W czasie pierwszej wojny światowej koszary w Białobrzegach były miejscem internowania oficerów Legionów Polskich, którzy odmówili przysięgi na wierność cesarzowi niemieckiemu.

Wojna polsko-bolszewicka 1920 r. w swej decydującej fazie - Bitwie Warszawskiej - przetoczyła się przez Nieporęt i jego okolice. Dnia 12 sierpnia Armia Czerwona znalazła się na obszarze gminy. Gdy jej oddziały stanęły na linii Struga - Nieporęt, 29. pp. i dwa baony 28. pp. stanowiące odwód 10 DP gen. L. Żeligowskiego dokonały przeciwwuderzenia. W miejscu, gdzie zginął dowódca 1. baonu 28 pp. porucznik Stefan Pogonowski i kilku jego żołnierzy, stoi skromny pomnik.

W okresie międzywojennym Nieporęt z trudem podnosił się z ciężkich warunków czasu zaborów i wojen. Był tu przystanek PKP, remiza strażacka i łaźnia publiczna.

Wrzesień 1939 r. i czas okupacji zahamowały i zniszczyły dorobek społeczności gminnej. Działalność konspiracyjna rozpoczęła się w Nieporęcie wkrótce po kapitulacji. Jej ostateczny kształt organizacyjny stanowił 3 batalion pułku "Legionowo" VII Rejonu "Obroza" AK. Jego dowódcą był Bronisław Tokaj, od 1934 roku kierownik szkoły powszechnej w Nieporęcie.

Ofensywa wojsk radzieckich, która przeszła przez Nieporęt, zniszczyła go prawie doszczętnie. Pozostało tylko kilka domów. Spłonął dom parafialny i budynek gminy.

Dnia 4 lutego 1945 r. powstała pierwsza władza w Nieporęcie - Gminna Rada Narodowa. Pierwszego września rozpoczęła działalność szkoła. W zachowanej Księdze Kontroli i Ruchu Ludności pierwszy zapis z datą 26.07.1947 r. podaje, iż we wsi Nieporęt mieszkały 104 osoby.

Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych rozpoczęto budowę zapory w Dębem i przygotowanie niecki Zalewu Zegrzyńskiego. W latach siedemdziesiątych rozbudowano szkołę, działał we własnym budynku ośrodek zdrowia i rozpoczęto gazyfikację Nieporętu. Powstało osiedle domów jednorodzinnych "Las" oraz została rozpoczęta budowa osiedla "Głogi".

W latach osiemdziesiątych oddano do użytku budynek Poczty i Centrali Telefonicznej oraz duży pawilon handlowy GS. Rok 1989 otworzył nowy rozdział historii Polski – III Rzeczypospolitej, której małą część stanowiła gmina Nieporęt z jedenastoma tysiącami mieszkańców w piętnastu sołectwach.

6.1.14 Zabytki nieruchome w Nieporęcie

Najważniejszym zabytkiem na terenie Gminy jest z pewnością Kościół pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny. Świątynię ufundował Jan II Kazimierz jako votum za zwycięstwo nad Szwedami w drugiej wojnie północnej. Intencję fundacyjną ustanowił król w roku 1661, potwierdzoną na sejmie koronnym (ADP Aoficialia Pultoviensis 1658-1672 k.142).

Kościół wraz z drzewostanem jest wpisany do rejestru zabytków 12 kwietnia 1962 r. pod numerem 1066/673. Kościół wybudowany na planie krzyża łacińskiego, w stylu baroku, w Polsce dynastii Wazów charakteryzował się cechami, które pozwoliły określić architekturę tego czasu „stylem Wazów”. Jednym z elementów tego stylu jest używanie do kamiennych dekoracji czarnego kamienia szlachetnego. Elewacja frontowa rozcłonkowana pilastrami i niszami, zwieńczona trójkątnym szczytem. Zorientowany na osi wschód-zachód. Pierwotna bryła została zmieniona przez dobudowanie w XVIII w. przypór zabezpieczających pękające mury. Taką potrzebę potwierdza protokół z Wizytacji Generalnej z 6 września 1763 r.

Wśród elementów wyposażenia wnętrza, na szczególną uwagę zasługują:

- supraporta z herbem Wazów nad wejściem od ołtarza do zakrystii księży, portal i supraporta wykonane z czarnego kamienia, zainstalowane w końcowym etapie budowy kościoła;
- szczególny zapis dotyczy zakrystii południowej: „Ta zakrystia murowana blisko wielkiego ołtarza od strony Ewangelii, do niej drzwi dębowe blachą żelazną zbrojnie obite zamykające się zamkiem dobrym w roku 1752 sporządzonym, w tejże okno jedno z kratą żelazną...”. Zapis szczególny, bowiem drzwi te, z uszkodzonym tylko zamkiem, istnieją do dziś i liczą sobie 257 lat.
- nad głównym ołtarzem w ośmiokątnej ramie obraz ks. Karola Boremeusza wymieniony w protokóle z Wizytacji Generalnej 6 września 1763 r.;
- kamienna chrzcielnica z roku 1881;
- monstrancja z 1852 r. wykonana w Petersburgu przez Karola Bojanowskiego z Krakowa ofiarowana przez rodzinę Orzeszków.
- figura kamienna św. Judy Tadeusza ofiarowana przez Matkę Generalną Zakonu Sióstr Felicjanek z Oklahoma (USA) oraz Henryka Wiśniewskiego z Nowego Yorku w roku 1952.
- kielich mszalny połączony z napisem „Ofiara parafii nieporękiej dnia 28 kwietnia 1911 r.”
- kielich mszalny połączony z napisem „Czcigodnemu Ks. Kanonikowi Władysławowi Ślepowrońskiemu na pamiątkę 50 letniej pracy pasterskiej w Nieporęcie, ofiarowali Mateusz i Małgorzata Smoczyńscy z Kobiółki w roku Wojny Europejskiej 1918”.

Kolejnym interesującym obiektem jest figura z piaskowca Matki Boskiej Pocieszycielki Strapionych ufundowana w r.1863 Po pełnej konserwacji w r.2002 dokonanej przez zespół konserwatorów pod

kierownictwem Jolanty Gasparskiej, kierowniczką Pracowni Konserwacji Rzeźby w Muzeum Wilanowskim. Fundatorem figury był Jakub Dębkowski ziemianin i „propinator” na Dąbkowiznie.

Ważnym zabytkiem jest fort w Beniaminowie wraz ze strefą ochronną wokół wałów. Budowę ukończono w 1907 r. wg. typowego projektu z 1897 r., opracowanie i budowa gen. K.I. Wieliczko. Z tego okresu pochodzi część budynków koszarowych w Białobrzegach, gdzie w roku 1917 internowano legionistów Józefa Piłsudskiego. Nie można także zapomnieć o 10 i 11 Koszarach w Zegrzu Płd. i w Białobrzegach w zakresie budynków z okresu carskiego.

Istotny element krajobrazu kulturowego na terenie Nieporętu stanowi cmentarz parafialny w Nieporęcie pod wezwaniem N.M.P. Niepokalanego poczęcia wraz z nagrobkami, bramą metalową z dwoma furtkami osadzonymi w murowanych filarach, część ogrodzenia murowanego z cegieł o wymiarach 28-30 x 13-14 x 8,5-9. t. zw. Gotycka i starodrzew (zabytkowa część cmentarza). Wpisany do rejestru zabytków województwa Mazowieckiego pod numerem 1473/93. W części zachodniej cmentarza znajdował się nagrobek z 1904 r. Przy kolejnym pochówku zlikwidowany. W części zabytkowej m. in. znajdują się: krzyż misyjny z 1906 r., grób ks. kanonika Władysława Ślepówrońskiego z 1925 r., grób ks. kanonika Paulina Borsa z 1960 r.

Unikatowymi obiektami są dwa z czterech znajdujących się w Polsce Mostów Bailey'a. Zlokalizowane na rzece Czarnej w Izabelinie przy ul. Wrzosowej i w Stanisławowie I przy ul. Granicznej w gminie Nieporęt, zbudowane są z prefabrykowanych przęsł, wytrzymujących znaczne obciążenia (czołgi, pociągi). Twórcą budowli jest inż. angielski Donald Coleman (1901-1985).

6.1.15 Dziedzictwo niematerialne w Nieporęcie

Na terenie Nieporętu znajduje się wiele miejsc pamięci. Należą do nich m.in.:

- Cmentarz żołnierzy radzieckich na terenie obozu jenieckiego założonego przez Niemców w 1941 r. Stalag 368 w Białobrzegach;

- Tablica pamiątkowa poświęcona pamięci Legionistów Józefa Piłsudskiego internowanych w r. 1917 na terenie koszar w Białobrzegach;

- Głaz prze wjazdem do koszar w Zegrzu Płd. z tablicą pamiątkową poświęconą Legionistom Józefa Piłsudskiego, którzy odmówili złożenia przysięgi na wierność armiom niemieckiej i pruskiej.

- Tablica pamiątkowa na Rybakach w Zegrzu Płd. poświęcona pamięci harcerzy Szarych Szeregów. Oni to organizowali akcje t. zw. „małego sabotażu” na terenie działania III batalionu A.K.

- Figura w. Jana Chrzciciela ufundowana przez mieszkańców gminy, a postawiona nocą w pierwszych latach po wojnie, wbrew wszelkim zakazom M.O. Stoi w miejscu po przedwojennej drewnianej postaci, którą wyłowiono w Narwi. Figura stoi w mało widocznym miejscu, przy nasypie kolejowym w Nieporęcie.

6.1.16 Zarys historii Jabłonnego

Początki nowożytnego osadnictwa na terenie gminy Jabłonna sięgają początków XIV wieku. Pierwotnie miejscowość nosiła nazwę Jabłonowo, pochodzącą zapewne od licznych w tych czasach sadów jabłoniowych. Lokację wsi Jabłonna i Chotomów (wówczas Chotomowo) przeprowadził w roku 1418 biskup płocki Jakub z Korzkwi herbu Syrokomla. Obie wsie otrzymały prawo niemieckie (magdeburskie). Wkrótce Jabłonna, z uwagi na swe walory („miejscowość zdrowa i cicha”), stała się rezydencją biskupów płockich i centrum administracyjnym (kluczem) znacznych dóbr. Chotomów pełnił również ważną funkcję, był centrum duchowym okolicy, jako siedziba jednej z nielicznych na tym obszarze parafii.

Jabłonna była własnością biskupów płockich, którzy ulokowali tam letnią rezydencję. W 1509 roku z polecenia biskupa Erazma Ciołka rozpoczęto budowę murowanych piwnic pod budynkiem. W roku 1646 biskup płocki Karol Ferdynand Waza (brat Władysława IV) wznosił tam prywatną kaplicę. Niestety, nic nie wiadomo na temat wyglądu tej kaplicy. Jabłonna pełniła wówczas ważną rolę, stąd bowiem Karol Ferdynand prowadził kampanię o koronę polską, zrzekł się jej jednak na rzecz brata Jana Kazimierza. W roku 1773 Jabłonna przeszła w ręce Poniatowskich. Biskup płocki (późniejszy prymas) Michał Jerzy Poniatowski (brat króla Stanisława Augusta) odkupił ją od kapituły płockiej z zamiarem przekształcenia w okazałą rezydencję pałacowo-parkową. Budowę pałacu i oficyn rozpoczęto w 1774 roku. W 1794 roku Jabłonna przeszła w posiadanie ks. Józefa Poniatowskiego, bratanek prymasa. Uczynił z niej swoją letnią rezydencję, przyjmował gości i wiodł życie barwne i hulaszcze. Po śmierci księcia w 1813 roku posiadłość otrzymała w dożywotnie użytkowanie jego siostra Teresa Tyszkiewicz, która w 1822 przekazała ją, zgodnie z testamentem księcia, Annie z Tyszkiewiczów Potockiej (potem Dunin-Wąsowiczowej). W 1867 roku majątek przeszedł w ręce jej syna

Maurycygo, a ten przekazał go synowi Augustowi, zwanemu „hrabią Guciem”. Po śmierci Augusta w 1905 roku dobra przejął jego jedyny syn Maurycy. W rękach Potockich obiekt pozostał do roku 1945. W roku 1944 pałac został spalony przez wojska niemieckie. Od 1953 należy do Polskiej Akademii Nauk, która przeprowadziła odbudowę obiektu wg projektu Mieczysława Kuźmy, a rekonstrukcję parku wg założeń Gerarda Ciołka. Pałacowi przywrócono stan z końca XVIII wieku, zachowując elementy z I połowy XIX wieku.

6.1.17 Zabytki nieruchome w Jabłonnie

Gmina Jabłonna może poszczycić się licznymi obiektami zabytkowymi. Wśród nich najbardziej interesującym jest właśnie zespół pałacowo-parkowy mieszczący obecnie centrum konferencyjne Polskiej Akademii Nauk. W Jabłonnie znajduje się ponadto kościół, zabytkowy zajazd, karczma oraz willa. W innych miejscowościach gminy na uwagę zasługują kościół i cmentarz w Chotomowie, stare fortyfikacje w Sochocinie oraz budka dróżnika w Bożej Woli. W Rajszewie i Skierdach zachowały się pozostałości cmentarzy ewangelickich.

Najważniejszy zabytek na terenie gminy Jabłonna, czyli zespół pałacowo-parkowy został wpisany 20 listopada 1959 roku do rejestru pod nr 1036/210. W jego skład wchodzi: pałac, oficyny, pawilony, oranżeria, łuk triumfalny, altana chińska, stajnie, wozownie, grota, brama wjazdowa, dom rządcy oraz park.

Historia pałacu nierozdzielnie związana jest z rodziną Poniatowskich, a potem Potockich. Michał Poniatowski w roku 1773 odkupił Jabłonnę od kapituły płockiej i rok później rozpoczął budowę swojej siedziby. Projekt pałacu wykonał architekt Dominik Merlini. Usytuowany centralnie pałac przeznaczony był na rezydencję biskupa. Obok niego powstały dwa dwupiętrowe pawilony. Pawilon lewy przeznaczono na mieszkanie dla szczególnego gościa – Stanisława Augusta Poniatowskiego (stąd jego nazwa Pawilon Królewski). Prawy pawilon miał być siedzibą dworu i kancelarii prymasa. Pałac został pokryty dachem w 1777 roku. Zaś całość wraz z parkiem była gotowa w połowie lat osiemdziesiątych.

Dzisiejszy wygląd pałacu to efekt późniejszych modyfikacji. O ile część środkowa pozostała niezmieniona, to boczne partie pałacu pochodzą z wieku XIX i są dziełem Henryka Marconiego. Środkowa część jest pięcioosiowa, z centralnie usytuowaną wieżyczką zwieńczoną hełmem nawiązującym do wzorów chińskich z kulą na szczycie. Przed pałacem usytuowano dziedziniec wjazdowy. Tam, gdzie dziś jest trawnik, znajdował się okrągły basen.

Wnętrze pałacu charakteryzuje się oryginalnym, amfiladowym układem pomieszczeń, z płytkim westybuliem i rotundową salą na osi budynku. Sala zw. balową wyróżnia się ozdobną fasadą podtrzymującą galerię z kutą, metalową balustradą. Przykryta jest kopulastym sklepieniem z polichromią imitującą niebo. Na uwagę zasługuje też zrekonstruowana posadzka z motywem gwiazdy pośrodku. Sala balowa zawdzięczała swój pierwotny wystrój XVIII-wiecznym artystom. Antonio Bianchi był twórcą dekoracji sztukatorskich, a Szymon Mańkowski elementów malarskich. W pałacu nie brakuje też innych ciekawych pomieszczeń. Obok sali balowej znajduje się sala mauretańska, która wcześniej pełniła rolę ogrodu zimowego, sala pompejańska (dawnej biblioteka), pokój towarzyski, a także typowy dla pałacowych wnętrz tego okresu salonik chiński. Wszystkie pomieszczenia pałacowe zostały odbudowane po wojnie i niewiele mają wspólnego z wystrojem zarówno pierwotnym, jak i tym przedwojennym. Pod salą balową, w podziemiach usytuowana jest dziś restauracja. Jej wnętrza są bogato zdobione, malowidła pochodzą z roku 1776, ich autorem był Antonio Tavellio.

Na początku lat 90. XX wieku w pałacu przeprowadzono kapitalny remont, wymieniono dach, strop i okna, odnowiono elewację, założono centralne ogrzewanie.

Obok centralnie usytuowanego pałacu znajdują się dwa dwupiętrowe pawilony. Pawilon lewy zwany jest Królewskim, przeznaczony został bowiem przez prymasa na mieszkanie odwiedzającego Jabłonnę króla Stanisława Augusta. Pawilon prawy służył jako pomieszczenia dla gości. Niesymetrycznie wobec zespołu pałacowego usytuowany został budynek oranżerii wzniesiony przez Zuga w latach 1780-1784. Wzniesiony na planie prostokąta ma wielkie prostokątne otwory okienne rozdzielone tokańskimi półkolumnami, całość zwieńczona jest attyką. Oranżeria została zburzona podczas wojny i odbudowana bez pierwotnej półkolistej przybudówki na szczycie budynku.

Z obu stron przedniego dziedzińca znajdują się budynki kordegard. Są to niewielkie, parterowe domki wzniesione na planie kwadratu ze stożkowym dachem.

Pałac i towarzyszące mu zabudowania otoczone były angielskim parkiem krajobrazowym, który powstał w latach 70. i 80. XVIII wieku wg projektu Szymona Bogumiła Zuga na miejscu wcześniejszego barokowego ogrodu. Zug zaprojektował też szereg obiektów parkowych. Zachowało się do dziś zaledwie kilka.

Pierwotny park w stylu klasycystycznym nawiązywał do parku arkadyjskiego, charakteryzował się układem osiowym od dziedzińca przez salon z dalekim widokiem na łągi. W XIX wieku park zyskał cechy założenia angielsko-romantycznego o swobodnym rozplanowaniu z elementami sentymentalnymi, chińskimi i neogotyckimi.

Typowa dla stylu romantycznego była moda na zbieranie pamiątek historycznych, stąd w Jabłonnie pergola z elementami sztuki antycznej czy łuk triumfalny. W czasie rozbiorów niemal obowiązkowe były akcenty chińskie, przykładem może być altana wzniesiona na sztucznym wzgórzu. Zgodnie z panującą modą Zug złamał symetrię parku poprzez wprowadzenie nowego elementu. Na sztucznym pagórku po prawej stronie wznosił kiosk chiński zwany altaną. Budowla miała – w założeniach – nie tylko złamać regularność założeń architektonicznych, ale też przysłonić bryłę oficyny. Altana zbudowana została na planie kwadratu, co zdecydowanie różni ją od innych budowli tego typu, które najczęściej były okrągłe albo ośmiokątne. Z reguły ozdabiane były charakterystycznym daszkiem ze zwieńczeniem na smukłych kolumnach. Altana w parku w Jabłonnie, zgodnie z zapisami z roku 1818, wzniesiona została z drewna, ściany z zewnątrz pomalowano, a budowlę pokryto blaszanym dachem. Istniejąca obecnie altana jest powojenną rekonstrukcją wzniesioną wg zachowanych projektów. Znajduje się w bardzo złym stanie i wymaga remontu.

Z historią parku związani są znani architekci i projektanci ogrodów: D. Merlini, H. Marconi, S. B. Zug, E. Ciołek. Nie bez znaczenia dla kształtu jabłonowskiej posiadłości jest fakt, że o jej rozwój dbała Anna z Tyszkiewiczów Potocka, osoba wrażliwa i plastycznie uzdolniona.

Jej staraniem Jabłonna stała się swoistym muzeum poświęconym pamięci księcia Józefa. Potocka postawiła sobie za cel utworzenie tam ośrodka kultu bohatera i gromadziła liczne pamiątki związane z jego postacią. W pałacowej bibliotece, przebudowanej przez Marconiego, zaczęła organizować muzeum, nad wejściem zamieściła tablicę z napisem: „Ustronie bohatera, starannie ozdobiwszy, potomkom przekazuję.” Dziś tablica ta znajduje się w elewacji zewnętrznej wraz z pamiątkami pochodzącymi z Włoch. Miejsce zdobi ponadto płaskorzeźba przedstawiająca siedzącą kobietę, a pod wspomnianym napisem znalazły się inicjały A. D. W. (Anna Dunin-Wąsowiczowa, bo tak nazywała się po drugim mężu Anna Potocka) i data 1837.

Niewątpliwie ciekawym obiektem była muszla koncertowa. Została prawdopodobnie zaprojektowana przez Zuga, a ozdobiona przez Mańkowskiego. Jej resztki zachowały się do czasów współczesnych i mogą świadczyć o okazałości budowli. Dół stanowią ciosy kamienne, góra zdobiona była kasetonami. Dziś znajduje się w stanie kompletnej ruiny.

Brama wjazdowa swoim wyglądem nawiązuje do wcześniejszych rozwiązań. Właścicielka posiadłości Anna Potocka wraz z Henrykiem Marconim zadbała o odtworzenie zaprojektowanej wcześniej przez Zuga bramy. Zachowane cokoły dawnego wjazdu ozdobione girlandami i rozetami zostały przeniesione na dawne miejsce i posłużyły jako podstawa dla oryginalnych kolumn gotyckich z różowego granitu przewiezionych z zamku w Malborku. Na ich szczycie usytuowano wykonane z piaskowca kapitele z motywem lilii i zamontowano kute w żelazie latarnie.

Swoistą wizytówką Jabłonny jest łuk triumfalny wzniesiony przez Annę Potocką około 1842 roku (wg projektu Marconiego) dla uczczenia pamięci bohatera spod Raszyna i Lipska, księcia Józefa Poniatowskiego. Został on zaprojektowany przez Marconiego. Jest murowany, ustawiony na cokole z piaskowca, w kształcie wysokiej półkolistej zamkniętej filarowej arkady o profilowanej archiwolcie, wspartej na gzymsie i fryzie palmetowym obiegającym filary. Przy każdym filarze z trzech stron ustawiono żłobkowane kolumny jońskie z belkowaniami, na których umieszczono posąжки wojowników rzymskich i kobiet z tarczami. Całość wieńczy gzyms z pasem attyki zdobionym napisem „Poniatowski”. Łuk to obecnie najlepiej zachowany element wystroju parku.

Ciekawym obiektem parkowym był nieistniejący dziś budynek z przylegającą do niego grota. Była to niezwykle oryginalna budowla. Wznosił ją w roku 1778 Szymon Zug. Sztuczna grota połączona była z domkiem pustelnika zwanym eremitorium. Wnętrze groty było bogato zdobione. W latach 70. zamurowano otwory okienne, co miało zapobiec dewastacji obiektu. Dziś pozostały tylko ślady dawnej groty.

Ruiny pozostały też po wielkiej stajni i wozowni wzniesionych około roku 1837. Obok wozowni znajdowały się kuźnia i warsztaty. Obiekt był wielokrotnie przebudowywany, w wieku XIX przez Henryka Marconiego.

Na skraju parku usytuowany jest budynek należący kiedyś do plenipotenty Potockich. Obiekt pochodzi z końca XIX wieku. Zbudowany z cegły, podpiwniczony, z balkonami na dekoracyjnych wspornikach i drewnianą werandą.

W bezpośrednim sąsiedztwie zespołu pałacowo-parkowego znajduje się budynek kościoła. Pierwotnie na tym terenie znajdowała się kaplica rodzinna Potockich, gdzie pochowany został hrabia August Potocki. W roku 1921 hrabia Maurycy Potocki przekazał teren pod budowę kościoła. Parafię w Jabłonninie erygowano 10 sierpnia 1925 roku, wyłączając jej obszar z parafii Chotomów. Świątynię p.w. Matki Boskiej Królowej Polski wg projektu architekta Józefa Sandyńskiego budowano w latach 1926-1942. Niestety, podczas działań wojennych, w październiku 1944 roku wycofujące się wojska niemieckie wysadziły kościół w powietrze. Świątynia w obecnym kształcie została odbudowana w latach 1947-1954 wg projektu architektów Zbigniewa Chwaliboga i Bolesława Gierycha. Na miejscu dawnego mauzoleum Potockich wybudowano salę katechetyczną.

Istotnym elementem krajobrazu kulturowego Jabłonniny, wpisanym do rejestru zabytków pod nr. 1038/136 (wpis z 20 czerwca 1958 r.), jest budynek dawnej karczmy usytuowany naprzeciwko bramy wjazdowej do pałacu. Został wzniesiony przed rokiem 1834, jako karczma z zajazdem i kuźnią. Pod koniec XIX wieku był nazywany Starą Karczmą. Został spalony podczas działań wojennych w roku 1944. Odbudowano go dopiero w latach 1953–1954, według projektu Romana Ostapowicza i Haliny Trojanowskiej. Obecnie jest to siedziba Urzędu Gminy Jabłonna, Rady Gminy oraz Banku Spółdzielczego.

Do rejestru zabytków pod numerem 1037/40 wpisano 10 października 1955 roku budynek dawnej poczty. Obiekt wzniesiony został na gruncie wydzierżawionym przez Potockich w roku 1837 na potrzeby poczty konnej (pierwotnie pełnił funkcję zajazdu). Wkrótce wzniesiono tam budynek stacji pocztowej oraz zachodnią oficynę (do dziś zachowaną). Pod koniec XIX wieku dobudowano oficynę wschodnią. Obiekty zostały uszkodzone w trakcie działań wojennych, odbudowa miała miejsce w latach 1949-1959.

W Jabłonninie na uwagę zasługuje jeszcze jeden obiekt. Przy ulicy Modlińskiej znajduje się willa należąca do miejscowego lekarza Bzury. Dom z roku 1900 znalazł się w rejestrze zabytków – nr A-729 (wpis z 1 marca 2006 roku). Obiekt został zbudowany w stylu neogotyckim.

Drugą ważną miejscowością gminy jest Chotomów. Jego historia sięga XIV wieku. Parafia w Chotomowie erygowana była przed rokiem 1387. Pierwotnie istniał tam kościół drewniany p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, ufundowany przez biskupów płockich. Kolejna świątynia powstała w 1725 roku z fundacji biskupa Andrzeja Załuskiego. Prawdopodobnie spłonęła w I połowie XIX wieku. Obecny kościół został wzniesiony w stylu neogotyckim w latach 1861-1865 według projektu architekta Franciszka Marii Lanciego, z fundacji Maurycego Potockiego. Kościół został konsekrowany w roku 1893. Jest to budowla murowana, jednonawowa z pięciobocznym prezbiterium i bogatą elewacją frontową. Obiekt był bogato zdobiony, na ścianach znajdowały się polichromie, strop wykonany był z drewna, a meble miały rzeźbione dekoracje. Po bokach prezbiterium stały wielkie świeczniki. Wnętrze zdobiły mosiężne, neogotyckie kandelabry. Kościół został uszkodzony w czasie działań wojennych 1944. Kościół poważnie ucierpiał podczas wojny. W wyniku bombardowania przez Rosjan spłonął dach, runęła wschodnia ściana. Zniszczeniu uległo prawie całe wyposażenie. Po wojnie świątynię odbudowano. Obecnie znajduje się w rejestrze zabytków pod numerem 1008/672/62 (wpis z 12 kwietnia 1962 roku).

Obok kościoła znajduje się krzyż pochodzący z 1826 r. Jest on pozostałością dawnego przykościelnego cmentarza. Przy murze oddzielającym kościół od cmentarza znajduje się murowana kaplica, a przed kościołem dzwonnica-brama z dwoma wejściami bocznymi. Przed bramą usytuowana jest figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem, której czas powstania szacowany jest na około połowę wieku XIX.

Z kościołem nierozzerwalnie związany jest cmentarz parafialny założony w XVII wieku. Zachowało się na nim wiele cennych grobowców, mogił i krzyży. Najstarszy nagrobek pochodzi z roku 1848, kolejne z lat 1850-1851. Ciekawe są elementy zdobnicze (secesyjne motywy roślinne zdobiące nagrobek Jana Ziółkowskiego), rzeźby (postać dziewczynki na grobie Wandy i Marylki Mackiewicz czy płaskorzeźba przedstawiająca anioła na nagrobku Eweliny Tauer) i inskrypcje (parafraza fragmentu „Trenu” Jana Kochanowskiego na tablicy nagrobnej Władysława Michałowskiego). Pod koniec XIX wieku wydzielono tam kwaterę dla żołnierzy i urzędników carskich, wyznawców prawosławia. Obydwa cmentarze objęte są opieką konserwatora, zostały wpisane 26 lipca 1989 roku do rejestru zabytków pod numerem 1375.

Spośród innych obiektów na terenie gminy Jabłonna warto wymienić domek dróżnika wzniesiony w I połowie XIX wieku znajdujący się we wsi Boża Wola. W tej samej miejscowości znajdują się ruiny fortu XVIII Twierdzy Modlin. Według planów fort miał stanowić ostatni z 10 fortów pierścienia zewnętrznego Twierdzy „Modlin”. Budowa prowadzona była od roku 1912, została jednak wstrzymana w roku 1915 po zdobyciu twierdzy przez wojska niemieckie. Wzniesione elementy zostały częściowo wysadzone w powietrze. Dalsze zniszczenia zostały dokonane w latach późniejszych.

6.1.18 Dziedzictwo niematerialne w Jabłonnie

Na terenie gminy znajduje się też wiele miejsc pamięci. Na cmentarzu w Jabłonnie znajduje się mogiła wojenna 21 żołnierzy z 21. Warszawskiego Pułku Piechoty im. „Dzieci Warszawy” i 16 żołnierzy z innych jednostek WP, którzy polegli 10 września 1939 roku pod Jabłonną. Pamięć poległych uczczono już w roku 1939 poprzez wzniesienie tablicy, którą poddano renowacji w roku 1997. W roku 2001 mogiłę uzupełniono urnami z ziemią z Katynia, spod Monte Cassino, Loreto i Arnhem. Uroczyste poświęcenie miało miejsce 10 września 2001 roku. W Jabłonnie usytuowany jest pomnik poległych 1939-1945. Wzniesiono go na skwerze nazwanym pseudonimami żołnierzy Armii Krajowej: „Alfy” Mieczysława Stepnowskiego i „Skiby” Stanisława Felickiego, którzy polegli 17 czerwca 1943 roku podczas transportowania broni. Przed budynkiem Urzędu Gminy znajduje się pomnik poświęcony pamięci żołnierzy Armii Krajowej. Zaś na ścianie Urzędu zamieszczono tablicę przypominającą wydarzenia roku 1920 i postać Władysława Sikorskiego, dowódcy V armii prowadzącej działania wojenne w rejonie Jabłonna i Legionowa. Na granicy Legionowa i Chotomowa wzniesiono pomnik upamiętniający bohaterską śmierć por Stefana Kasińskiego ps. „Kacper”, który poległ 3 sierpnia 1944 roku podczas ataku na niemiecki pociąg pancerny. Przy trasie Jabłonna – Nowy Dwór Mazowiecki, na uroczysku Bagno, w 1973 roku odsłonięto pomnik upamiętniający ofiary terroru hitlerowskiego zamordowane w lasach chotomowskich.

6.1.19 Zarys historii Wieliszewa

Najstarsze ślady osadnictwa na terenie gminy Wieliszew sięgają paleolitu i początków mezolitu. Datowane są na około 10 000 – 8 000 lat p.n.e. Na obszarze gminy archeolodzy odkryli szereg stanowisk z pozostałościami po dawnych mieszkańcach. W latach 50. XX wieku prowadzone były prace archeologiczne, w wyniku których odkryto szereg narzędzi związanych z osadnictwem ze schyłkowego okresu paleolitu oraz początku mezolitu. Na terenie Wieliszewa (na wydmywnym wzniesieniu znajdującym się między Jeziorem Wieliszewskim a Jeziorem Zegrzyńskim) odkryto mezolityczne obozowisko ze śladami osadnictwa myśliwych i rybaków sprzed 7 000 lat. Były to m.in. narzędzia krzemienne.

Po ociepleniu klimatu i stworzeniu lepszych warunków egzystencji, pojawiły się tu niewielkie grupy ludzi polujących na dziki i jelenie. Jako surowiec do produkcji narzędzi wykorzystywano róg i kości. Miejscem bytowania były tereny piaszczyste oraz tarasy rzek. Katalog kultur mezolitycznych otwiera kultura komornicka, jej nazwa pochodzi od stanowisk archeologicznych odkrytych w Komornicy na terenie gminy Wieliszew. Ta jedna z najstarszych kultur odkrytych na kontynencie europejskim, obejmowała swym zasięgiem część Polski, Niemiec, Danii, a także pld. Szwecję.

Na ślady osadnictwa sprzed 3 000 lat p.n.e natrafiono w Krubinie. Na obszarze gminy występowały pozostałości z okresu neolitu oraz epoki brązu. Przykładem jest kultura łużycka, której stanowisko zostało odkryte w Łajskach. W wyniku prac archeologicznych odnaleziono w Olszewnicy Starej, Kałuszynie i Skrzyszewie ślady z okresu kultury halsztackiej.

Niezwykle ciekawe odkrycia ujawniono w okresie międzywojennym w Wieliszewie. Udało się wówczas archeologom zlokalizować osadnictwo grobów kloszowych datowane na 400 lat p.n.e. Istnienie tej kultury potwierdziły badania prowadzone w latach 80. na terenach należących do ówczesnego Kombinatoru Ogrodniczego. Odkryto wtedy cmentarzysko z typowymi zestawami grobów kloszowych, popielnicowych i jamowych, charakterystyczne dla kultur o ciepłym obrządku pogrzebowym. W grobach znajdowały się liczne przedmioty z brązu, miedzi, żelaza, rogu czy kości. Na podobne znaleziska natrafiono we wsi Łajski. Obydwa cmentarzyska charakteryzuje występowanie podobnych zdobień elementów ceramicznych, co może sugerować istnienie lokalnych warsztatów wytwarzających naczynia.

Na obszarze gminy nie brakuje śladów osadnictwa z okresu wczesnośredniowiecznego (V-VI w). Archeolodzy odkryli je m.in. w Wieliszewie.

W średniowieczu teren gminy Wieliszew należał do książąt mazowieckich i biskupów płockich. Najstarsze wzmianki dotyczące Wieliszewa pochodzą z XIV wieku i związane są z organizacją parafii, choć wieś wymieniona została już w roku 1254 w wykazie posiadłości klasztoru w Czerwińsku. W dniu 20 lipca 1387 roku biskup płocki Ścibor z Radzymina ufundował parafię pw. Przemienienia Pańskiego w Wieliszewie i nakazał pobudowanie tam kościoła. W akcie fundacyjnym wymieniono następujące wsie: Wieliszew, Skrzyszew (Skrzeszew), Koluszyn (Kałuszyn), Łaziska (Łajski), Turczyn (?) i Nieporęt (tekst zachował się w kopiariuszu czerwińskim z pocz. XIV w.). Nie ma danych na temat pierwszych budowli kościelnych. Wiadomo, że kościół drewniany wzniesiony w 1729 roku miał rozmiary 10 m na 20-25 m, zbudowany był z bali drewnianych obitych od zewnątrz deskami i kryty gontem. Od strony jeziora zlokalizowana był dzwonnica.

Wzmianka o kościele znalazła się w protokole z wizytacji generalnej diecezji płockiej, jaką w 1775 roku z polecenia biskupa Michała Jerzego Poniatowskiego przeprowadził kanonik katedralny płocki Marcin Krajewski. Odnótował on, że kościół był drewniany, o kształcie podłużnym. Proboszczem był wówczas ks. Mateusz Pozewski. (M.M. Grzybowski, Materiały do dziejów ziemi płockiej – Ziemia Warszawska, Płock 1996). Drewniany kościół wraz z całym wyposażeniem i cennym archiwum spłonął w czasie działań wojennych. W latach 1950–1962 na jego miejscu powstał nowy kościół murowany, wzniesiony wg projektu architekta Zenona Kononowicza. Nawiązuje on – poprzez stylistykę i kształt – do budowli neoromańskich. Od powstania parafia należała do diecezji płockiej, od roku 1798 do archidiecezji warszawskiej, a od 1995 roku do diecezji warszawsko-praskiej.

Warto podkreślić, że w XVIII wieku biskup Andrzej Stanisław Kostka Załuski bezskutecznie zabiegał o nadanie wsi Wieliszew przywileju lokacyjnego. Tereny wchodzące w skład gminy Wieliszew przeszły w posiadanie przedstawicieli rodów magnackich, m.in. Poniatowskich i Potockich. W XIX w. tereny wsi Wieliszew, Łajski, Komornica, Poddębie, Skrzyszew i Kałuszyn stanowiły własność Augusta hr. Potockiego. Zgodnie z zapisem w księdze wieczystej z połowy XIX w. mieszkańcy wsi Wieliszew, która dotychczas stanowiła własność Potockiego, w roku 1864 na mocy ukazu cara zostali uposażeni częścią ziem. Ostatnimi właścicielami Wieliszewa byli Tomasz Kamiński herbu Ślepowron i jego żona Maria Gautier. Wieś liczyła wtedy ok. 700 mieszkańców, był tam kościół parafialny, gorzelnia oraz szkoła. Folwark w roku 1885 liczył 1406 mórg. W tym czasie na terenie Wieliszewa stało 11 budynków murowanych i 17 drewnianych. We wsi były dwa jeziora, z których wody uchodziły kanałami do Narwi. Po ostatnich właścicielach zostały zabudowania folwarczne oraz zabytkowa klasycystyczna kaplica grobowa z 1834 roku z napisem „Żona Mężowi”.

Nieco inaczej wyglądała przynależność pozostałych wsi znajdujących się dziś w granicach gminy Wieliszew. Olbrzymie dobra w widłach Wisły i Narwi należały do księcia Stanisława Poniatowskiego, bratanka ostatniego króla. W jego rękach były m.in. wsie Góra, Okunin, Janówek, Rubin, Olszewnica. Warto wspomnieć, że zarządcą dóbr Olszewnica był Józef Wybicki. Wieś Góra była wzmiankowana już w XV wieku, należała do rodu Nałęczów. W 1428 roku Jan z Góry otrzymał dla wsi prawo niemieckie, o które wcześniej zabiegał Sędziwój z Góry. Od wieku XVIII wieś stanowiła własność księcia Stanisława Poniatowskiego. Książę wznosił tam okazałą letnią rezydencję otoczoną parkiem. Po rozbiorach majątek przeszedł w ręce Ludwika Szymona Gutakowskiego, szambelana królewskiego, członka Rady Nieustającej. Nowy właściciel założył tam wzorcowe gospodarstwo rolne. W połowie XIX wieku posiadłość przejęły władze rosyjskie, weszła ona w skład majoratu „Carski Dar” i należała do konsystorza prawosławnego warszawskiego. Odrestaurowana rezydencja uległa zniszczeniom podczas działań wojennych I wojny światowej. W 1918 roku na mocy dekretu Rady Regencyjnej majątek pocerkiewny przeszedł w posiadanie państwa. Zorganizowano tam Szkołę Rolniczą Warszawskiego Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych, która istniała do roku 1939. Obiekt został ponownie zniszczony w czasie II wojny światowej i nie został już nigdy odbudowany.

W wyniku trzeciego rozbioru tereny gminy znalazły się w zaborze pruskim. Po roku 1807 obszar gminy wchodził w skład powiatu warszawskiego w departamencie warszawskim (Księstwo Warszawskie), a następnie należał do guberni warszawskiej.

W okresie rosyjskim na terenie gminy władze carskie zaczęły budować kolejne forty stanowiące wraz z twierdzą Modlin system obronny. W związku z tym np. wieś Góra została przeniesiona w sąsiedztwo Janówka. Nowe forty powstały właśnie w Janówku. Na terenie Wieliszewa powstał cmentarz na potrzeby garnizonu Zegrze.

Mieszkańcy gminy mieli swój udział w odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. Oddziały Polskiej Organizacji Wojskowej z Chotomowa, Jabłonny, Krubina, Kałuszyna, Nieporętu, Olszewnicy i Skrzyszewa w sile ok. 100 żołnierzy ruszyły na – liczący 2000 żołnierzy – garnizon niemiecki w Nowej Jabłonnej (dzisiejsze Legionowo), zdobywając stację kolejową oraz magazyny broni.

Potem mieszkańcy gminy włączyli się w odbudowę państwowości. Zaangażowali się przede wszystkim w organizację społeczności lokalnej, a najbardziej aktywną formą działalności było tworzenie oddziałów straży pożarnej (w Kałuszynie, Skrzyszewie, Krubinie) czy placówek oświatowych.

Nowym wyzwaniem był wybuch II wojny światowej. Na terenie gminy trwały we wrześniu 1939 roku zaciekle walki z nacierającymi z północy oddziałami niemieckimi. Linia obrony Warszawy przebiegała na linii rzeki Narwi. Wojsko polskie stawiało zaciekle opór, ale 13 września udało się Niemcom sforsować Narew w rejonie Dębe – Izbica. Na cmentarzu w Wieliszewie pochowano 300 żołnierzy poległych na terenie gminy.

W czasie okupacji obszar gminy został podzielony, część należała do Rzeszy Niemieckiej, reszta znalazła się w granicach Generalnej Guberni. W latach II wojny działały tu oddziały należące do VII Obwodu Okręgu Warszawskiego AK „Obroza”. Ludność poddana została licznym represjom, wielu mieszkańców trafiło na przymusowe roboty do Rzeszy. Największe zniszczenia miejscowości na terenie gminy Wieliszew spowodowały działania wojenne 1944 roku prowadzone przez Armię Czerwoną. Znaczącym obciążeniem dla mieszkańców było odbudowanie ze zniszczeń wszystkich niemal wsi.

W latach powojennych Wieliszew i okolice leżały w granicach administracyjnych gromady Nieporęt. Gmina w obecnym kształcie powstała w 1973 r. w wyniku nowego podziału administracyjnego kraju na 49 województw, a samorządność odzyskała w 1990 r. Pierwotnie była to gmina Skrzyszew, potem (od 1996 roku) gmina Wieliszew, której siedzibę zlokalizowano w Olszewnicy Starej, obecnie siedzibą władz gminy jest Wieliszew. Symbolem gminy jest nowoczesna siedziba oraz herb nawiązujący do historii i walorów przyrodniczych. Złota nitka rzeki zamieszczona w górnej części tarczy herbowej symbolizuje naturalne zasoby regionu (rzeka Narew stanowi północną granicę gminy). Dwie wieże nawiązują do obiektów sakralnych: nieistniejącego kościoła w Okuninie i kościoła parafialnego w Wieliszewie. Połączone wieże symbolizują integrację mieszkańców, a jednocześnie powstała w ten sposób litera W, to nazwa Wieliszew. Zdobiący ją liść dębu jest symbolem walorów przyrodniczych gminy.

6.1.20 Zabytki nieruchome w Wieliszewie

Dzieje obszaru gminy pozostawiły po sobie wiele różnych śladów w postaci obiektów kultury materialnej. Na terenie Gminy Wieliszew znajduje się kilkanaście obiektów zabytkowych – część pod ochroną Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie. Należy zaznaczyć, że obiekty objęte ochroną konserwatorską (oprócz kaplicy cmentarnej) są zrujnowane, bądź słabo czytelne w krajobrazie gminy.

Spośród obiektów na terenie gminy Wieliszew do Wojewódzkiego Rejestru Zabytków wpisano:

- zespół pałacowo-parkowy w stylu klasycystycznym z XVIII w. we wsi Góra (pałac w stanie ruiny) – wpis do rejestru zabytków nr 1015/623 z dnia 04.04. 1962 roku;
- klasycystyczna kaplica z 1834 roku na cmentarzu parafialnym we wsi Wieliszew – wpis do rejestru zabytków. nr 1115/618 z dnia 19.04.1962 roku;
- grupa forteczna Janówek, czyli zespół trzech rozległych fortów Twierdzy Modlin. Powstawały one w latach 1883–1888 (obiekt ceglano-ziemny) i 1912–1915 (obiekty żelbetonowe) – wpis do rejestru zabytków nr 43 z dnia 23.01.2003 roku;

Najcenniejszym zabytkiem na terenie Wieliszewa jest z pewnością kaplica cmentarna z 1834 roku usytuowana na cmentarzu w Wieliszewie. Została wzniesiona na planie sześciokąta, w stylu klasycystycznym przez Marię Gautier dla jej męża Tomasza Kamieńskiego. Obiekt jest ciekawie usytuowany, na cmentarzu niedaleko wejścia od strony drogi Nowy Dwór Mazowiecki – Nieporęt. Wejście do kaplicy zlokalizowane od strony wschodniej wieńczy trójkątny tympanon wsparty na pilastrach.

Bardzo ciekawym obiektem jest grupa forteczna „Janówek”. Na terenie Janówka w obrębie gminy Wieliszew zlokalizowane są 3 forty Twierdzy Modlin: fort XVII (XVIIb), D-9 (XVIIa) i fort IV. Zespół trzech fortów zwany „Grupą forteczną Janówek” wchodził w skład umocnień „zewnętrznego pierścienia” twierdzy Modlin. Fort IV (zapis w rejestrach i ewidencji WKZ – dokumentacja PSOZ sygn. nr 53) wzniesiony został w latach 1878–1880, a następnie zmodernizowany w latach 1912–1924. Dwa pozostałe to obiekty oznaczone: Fort nr XVII a i Fort nr XVII b. Obiekty pochodzą z okresu, gdy powstała nowa koncepcja obrony zachodniej granicy Cesarstwa Rosyjskiego i rozpoczęto budowę drugiego, zewnętrznego pierścienia fortów wokół Modlina. Fort XVII b powstał na planie trójkąta, otoczony wałem i fosą z ziemną przeciwną. Zasadniczą część stanowiła podwalnia, czyli duży schron zlokalizowany pod nasypem wału czołowego. Na jego stropie umieszczono betonowe stanowiska strzeleckie dla piechoty oddzielone betonowymi trawersami. Wielu elementów założeń konstrukcyjnych nie zrealizowano, nie zbudowano np. fortecznych koszar. Funkcję mieszkalną i magazynową pełnił fort IV.

W trakcie działań wojennych 1914–1918 forty były terenem zmagania, w dniach 14 – 18 sierpnia atakowały je wojska niemieckie, które prowadziły ostrzał artyleryjski z rejonu Krubin-Skierdy. Rosjanie opuścili forty w nocy z 17 na 18 sierpnia, przed wycofaniem się wysadzili część umocnień. Współcześnie obiekty są mocno zniszczone. Wokół jednego z fortów powstało osiedle wojskowych domków letniskowych, po drugim (XVII a) pozostały zrujnowane elementy konstrukcyjne. Obecnie teren wokół fortów (z fortami) został sprzedany przez Wojskową Agencję Mieszkaniową i stanowi wraz z fortami własność prywatną.

Należy zwrócić uwagę na zespół pałacowo-parkowy w Górze, w skład którego wchodzi:

- ruiny pałacu z II połowy XVIII w.
- oficyna z przełomu XVIII i XIX w.
- pozostałości parku z II połowy XVIII w. o powierzchni około 3 ha kompletnie nieczytelne i zdewastowane.

Pierwsze wzmianki o wsi Góra pojawiają się w wieku XV, wówczas wieś wchodziła w skład dóbr rodu Nałęczów, którzy posiadali liczne dobra w ziemi nurskiej i zakroczymskiej. Jak wspomniano wcześniej, już w początkach XV wieku Sędziwój z Góry wystąpił o nadanie dobrom prawa niemieckiego, które udało się uzyskać Janowi z Góry w roku 1428. W roku 1775 Góra wraz z dobrami nowodworskimi przeszła w posiadanie księcia Stanisława Poniatowskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego, bratanka ostatniego króla. Właśnie w Górze powstała około 1780 roku jedna z jego letnich rezydencji zbudowana wg projektu uznanego architekta Stanisława Zawadzkiego (inne źródła podają nazwisko Jana Christiana Kamsetzera). W pierwotnej wersji była to jednopiętrowa, podpiwniczona budowla klasycystyczna wzniesiona na planie prostokąta z ryzalitami bocznymi. Pierwszą kondygnację zajmowało 14 reprezentacyjnych pomieszczeń. Głównym elementem była ośmioboczna sala balowa o wysokości dwóch kondygnacji. Przeszkłone drzwi prowadziły z sali do parku. Pomieszczenie to zdobiły liczne malowidła autorstwa Szymona Mańkowskiego. Piętro przeznaczone było na wnętrza sypialne. Budowla była starannie zdobiona, fasadę południową zdobiły półkolumny i tympanon. Z okien pałacowych roztaczał się widok na malowniczy teren położony nad Narwią. Starannie zaprojektowana parterowa budowla z mieszkalnym piętrem szczególnie pięknie prezentowała się od strony Narwi. Widok ten utrwalił w 1801 roku na rycinie Zygmunt Vogel. Rezydencja, zgodnie z panującą wówczas modą, otoczona była kilkuhektarowym parkiem krajobrazowym w stylu angielskim. Do pałacu – od strony ozdobnej bramy – prowadziła lipowa aleja, a przed pałacem był reprezentacyjny podjazd w kształcie podkowy.

Pałac pełnił funkcję letniej rezydencji, Stanisław Poniatowski gościł tam wiele znamienitych osobistości. Bywali tam: Ignacy Krasicki, Stanisław Trembecki, Józef Wybicki. Sala balowa była miejscem spotkań, które śmiało można porównać do obiadów czwartkowych, jakie w Łazienkach wydawał król Poniatowski.

W roku 1795 posiadłość nabył Ludwik Szymon Gutakowski, szambelan królewski, prezes Senatu Księstwa Warszawskiego i Towarzystwa Gospodarczo-Rolnego. W rękach Gutakowskiego, jego kolejnych żon, a potem sióstr Sobolewskich oraz Wacława Sobolewskiego i jego żony Józefy z Grudzińskich Góra pozostała do roku 1839. Nowy właściciel założył tam wzorcowe gospodarstwo rolne. Wg niektórych badaczy dziejów Mazowsza gościem mógł być tam też wielki książę Konstanty wraz z małżonką.

W połowie XIX wieku posiadłość przejęły władze rosyjskie, weszła ona w skład majoratu „Carski Dar” i należała do konsystorza prawosławnego warszawskiego. Około roku 1888 pałac został przebudowany, obniżono nieco dach i zmieniono układ wnętrza. Odrestaurowana rezydencja uległa zniszczeniom podczas działań wojennych. Pałac ucierpiał szczególnie podczas bombardowania twierdzy Modlin i fortów w Janówku w roku 1915.

W 1918 roku – na mocy dekretu Rady Regencyjnej – majątek pocerkiwny przeszedł w posiadanie państwa. Zorganizowano tam w 1933 Szkołę Rolniczą Żeńską Warszawskiego Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych, która istniała do roku 1939. Obiekt został ponownie zniszczony w czasie II wojny światowej i nie został już nigdy odbudowany. Wspaniała niegdyś budowla systematycznie ulegała dewastacji. Dzięki zabiegom EMKI udało się wyciąć zarośla i odsłonić pozostałości pałacu.

Tereny dawnej posiadłości po wojnie przejął Zakład Doświadczalny Polskiej Akademii Nauk. W jego użytkowaniu znalazł się też spichlerz z końca XVIII lub I połowy XX wieku.

Na obszarze gminy znajdują się między innymi obiekty nie wpisane do rejestru zabytków, czasem o niewielkiej wartości, będące jednak świadectwem wydarzeń historycznych. Do takich należą niektóre budowle, przydrożne krzyże i kapliczki.

Są to m.in.:

- park krajobrazowy w Poniatowie z XVIII wieku;
- dom mieszkalny z XIX w. we wsi Wieliszew, ul. Modlińska 19;
- organistówkę z końca XIX w. we wsi Wieliszew
- cmentarz (pozostałości rosyjskiego cmentarza wojskowego Twierdzy Zegrze z przełomu XIX i XX wieku, użytkowanego później także cywilnie) we wsi Wieliszew,

- kościół we wsi Wieliszew (istniejący od XIV w., pierwotnie drewniany, obecnie murowany z XX w.),
- spichlerz z XVIII w. we wsi Góra,
- kuźnia z XVIII w. we wsi Góra,
- cmentarz wojskowy we wsi Krubin,
- przydrożna kapliczka z XIX w. we wsi Olszewnica Nowa,
- krzyże, figurki i kapliczki na terenie gminy.

Ciekawym obiektem jest spichlerz - młyn w Górze znajdujący się na terenie dawnego gospodarstwa. Został wzniesiony pod koniec XVIII wieku lub w I połowie wieku XIX. Obecnie jest on w użytkowaniu gospodarstwa PAN (gospodarstwo wydierżawione przez PAN osobie prywatnej). W niedalekim sąsiedztwie spichlerza, do 1996 r. znajdował się dom mieszkalny zarządcy dawnego majątku, nieremontowany uległ z czasem dewastacji i został rozebrany po śmierci ostatniego z jego mieszkańców. Obok spichlerza znajduje się budynek kuźni z XIX wieku.

Kolejnym obiektem jest cmentarz chrześcijan prawosławnych w Wieliszewie – Kwietniówce. Jest to dawny wojskowy cmentarz rosyjski, położony w lasach oddzielających Wieliszew od Michałowa - Reginowa, tuż za wiaduktem kolejowym linii Legionowo – Tłuszcz. Obecnie pozostało po nim tylko kilka zdewastowanych nagrobków.

Pierwotnie żołnierzy z twierdzy Zegrze i garnizonu Jabłonna grzebano na okolicznych cmentarzach (Chotomów, Nieporęt). W 1899 roku car Mikołaj II podpisał dokument zakupu ziemi pod cmentarz wojskowy. Na piaszczystym wzniesieniu w majątku Wieliszew wytyczono działkę o powierzchni 2,5 ha tuż przy Trakcie Petersburskim, 2 km od Zegrza i 4 km od koszar w Jabłonie. Cmentarz otoczono wałem ziemnym, pobudowano murowaną stróżówkę, ze składek żołnierskich wzniesiono kaplicę cmentarną w stylu bizantyjskim (została zniszczona w styczniu 1945 roku). Kaplica zbudowana na planie ośmiokąta przykryta była kopułą w kształcie półkuli z wypuszczonym ku górze wierzchołkiem. Jej wnętrze było bogato zdobione freskami i detalami typowymi dla świątyń prawosławnych.

Teren cmentarza podzielono na kwatery przydzielone poszczególnym oddziałom z Jabłony i Zegrza. Poświęcenie cmentarza miało miejsce w kwietniu 1902 roku, w uroczystości prowadzonej przez kapelana cerkwi w Zegrzu Dymitra Obraczowa (cmentarz podlegał mu do 1910 roku, potem opiekował się nim F. Gierogijewski) uczestniczyli żołnierze z pobliskich garnizonów, a ksiądz parafii w Wieliszewie poświęcił kwaterę dla żołnierzy-katolików. W sierpniu 1910 roku cmentarz w Wieliszewie odwiedził arcybiskup warszawsko-nadwiślański Nikołaj (Michaił Zacharewicz Ziorow). Ostatnie pogrzeby wojskowe z udziałem duchownych prawosławnych miały miejsce w sierpniu 1915 roku, potem Rosjanie opuścili twierdzę w Zegrzu. Przedtem cmentarz był zadbany, a kilka nagrobków pochodziło z renomowanej firmy kamieniarskiej C. Bartmański i S-ka z Warszawy, inne były skromne.

Po odzyskaniu niepodległości cmentarz służył polskim jednostkom wojskowym z Zegrza (łąčnościowcy) i Legionowa (saperzy). Grzebano tam wojskowych oraz ludność cywilną (zachowało się kilka nagrobków dziecięcych z początku lat XXX).

Cmentarz podlegał proboszczowi parafii wojskowej w Zegrzu ks. kapelanowi Szymonowi Żółtowskiemu. W roku 1934 utworzono cmentarz w Legionowie i wieliszewska nekropolia popadła w zapomnienie. Nagrobki niszczały, padały łupem złodziei, cmentarz uległ zniszczeniu podczas walk jesienią 1944 roku.

Do roku 1939 przy bramie wjazdowej od strony torów kolejowych stał budynek mieszkalny przeznaczony dla dozorczy. Na cmentarzu były pomniki wojskowych dygnitarzy carskich bardzo bogato dekorowane, wykonane z najlepszych materiałów. Oprócz mogił i nagrobków z okresu zaboru rosyjskiego istniały na cmentarzu także groby i pomniki rzymsko-katolickie. W pobliżu cmentarza przy wiadukcie kolejowym, na skarpie przydrożnej był grób nieznanego żołnierza - powstańca z 1863 roku (w gwarze miejscowej nazywany „Mogiłka”). Jego ślady pozostały do 1945 roku.

W roku 2004 – wg Jacka Szczepańskiego – było tam jeszcze 16 nagrobków wyznania prawosławnego, najstarszy pochodził z roku 1902, najmłodszy z 1915. Cmentarz ulegał dalszemu zniszczeniu, dziś tylko uważny zwiedzający odnajdzie tam ślady grobów.

Jakiś czas temu pojawił się pomysł odnowienia cmentarza, zaczęły o to zabiegać władze gminy i parafia w Zegrzu.

Cmentarz wojskowy w Krubinie (obecnie cmentarz parafialny) zajmował powierzchnię ok. 1 ha. Ostatnie pochówki – już cywilne - odbyły się w latach pięćdziesiątych naszego stulecia. Teren cmentarza porośnięty jest lasem, pośrodku na polance stoi krzyż drewniany, wśród mogił dwie są jeszcze czytelne.

Do istotnych obiektów dziedzictwa kulturowego gminy należy także zaliczyć kapliczki, krzyże i figurki. Zlokalizowane są one na terenie całej gminy. Przydrożne obiekty sakralne tj. kapliczki, krzyże i figurki znajdujące się na terenie gminy można podzielić na kilka typów w zależności od kształtu, rodzaju materiału użytego do wykonania obiektu, nagromadzenia detali ozdobnych itp.

Wśród 45 sklasyfikowanych obiektów można wyróżnić:

- krzyże „proste” tj. wykonane z betonu (lastriko), w rodzaju krzyży nagrobkowych lub zbite z dwóch bali drewnianych ewentualnie montowane z dwóch prętów metalowych. Krzyże drewniane czasem mają poprzeczne zdobienia w formie rzeźbionych rowków na belce. (Najprostszy jest krzyż zbit z dwóch pni brzoźowych, a najciekawszy krzyż drewniany, ustawiony w polu we wsi Skrzyszew). W całej gminie jest dwadzieścia jeden krzyży prostych.

- krzyże metalowe, często zdobione ornamentem umieszczonym na ramionach, ustawione na cokole zwykle murowanym, bielonym o kształcie graniastosłupa ze schodkami. W całej gminie jest ich czternaście.

- figurki Matki Boskiej ustawione na cokołach murowanych, zdobionych gzymsami, ryzalitami, napisami. Takie obiekty są tylko dwa, w Olszewnicy Starej i w Wieliszewie.

- kapliczki kubaturowe, tj. niewielkie budynki, murowane, bielone, kryte dachem dwuspadowym. Takie kapliczki są w Krubinie, Olszewnicy Nowej, Kałuszynie i Skrzyszewie. Do środka kapliczki można wejść poprzez drzwi. Wewnątrz znajduje się ołtarz, czasem miejsca do siedzenia. We wsiach Krubin i Olszewnica Nowa kapliczki są bardzo ubogie w detale architektoniczne i znacznie mniejsze niż w Kałuszynie i Skrzyszewie. Te dwie ostatnie są obszerne i mogą wewnątrz pomieścić kilka osób. Na zewnątrz kapliczki posiadają zdobienia fasady: wnęki, ryzality.

- kapliczki „bryłowe”, murowane, bielone, z niszą dla umieszczenia świętego obrazu, kryte daszkiem dwu lub czterospadowym. W gminie są dwie takie kapliczki, jedna w Górze, a druga w Olszewnicy Nowej.

- kapliczki inne, np. niewielki obraz Jezusa, umieszczony na Pomniku Przyrody w Górze i wzniesiona w stylu góralskim we wsi Skrzyszew.

6.1.21 Dziedzictwo niematerialne w Wieliszewie

Na obszarze Wieliszewa znajduje się kilka miejsc pamięci narodowej. Wśród miejsc pamięci szczególną rolę odgrywa kwatera wojskowa na cmentarzu parafialnym w Wieliszewie, która jest miejscem spoczynku 300 żołnierzy. Ponieśli oni śmierć, broniąc przeprawy przez Bugo-Narę pod Dębem i uczestnicząc w walkach w najbliższej okolicy. Jest to właściwie jedyne takie miejsce na terenie powiatu.

Kwatera jest uporządkowana, dobrze utrzymana. Na pamiątkowej tablicy wypisano nazwiska czterdziestu siedmiu uczestników kampanii wrześniowej spośród 300 poległych w rejonie Zegrza, Wieliszewa, Dębego. Pozostałe nazwiska są nieznane.

Swoistym śladem przeszłości są nazwy ulic. Poza typowymi nazwami nawiązującymi do treści geograficznych warto przywołać ulice, noszące nazwy upamiętniające osoby. Przykładem może być ulica ppor. 32 pułku piechoty Józefa Przedpeńskiego, uczestnika walk we wrześniu 1939 roku.

6.2 Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

6.2.1 Legionowo

6.2.1.1 Zabytki w wojewódzkim rejestrze zabytków

Na terenie miasta Legionowo dziewiętnaście obiektów wpisanych jest do wojewódzkiego rejestru zabytków. Są to przede wszystkim zachowane budynki dawnego garnizonu carskiego – łącznie trzynaście obiektów, m.in.: budynki biurowe, koszarowe, warsztatowo-magazynowe i budynek latryny. Pozostałe obiekty stanowią murowane i drewniane wille powstałe w okresie międzywojennym.

Wśród obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków na szczególną uwagę zasługuje najstarszy zabytek dzisiejszego Legionowa - willa Kozłówka powstała pod koniec XIX wieku. Willi towarzyszy, założony w stylu krajobrazowym, park. Kolonia Kozłówka pierwotnie położona była na terenach leśnych i początkowo

miała charakter dworku myśliwskiego. W Tabeli 1 przedstawiono szczegółowe zestawienie obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków.

Tabela 1 Legionowo – wojewódzki rejestr zabytków

Adres	Rodzaj obiektu	Czas powstania	Ogólna charakterystyka	Nr rejestru zabytków data wpisu
Jagiellońska 20	budynek mieszkalny (willa „Orawka”)	1928	budynek murowany, otynkowany, jednokondygnacyjny z poddaszem użytkowym, zbudowany na planie kwadratu w stylu „dworkowym”, kryty dachem wielopołaciowym	1433 90-08-06
Mickiewicza 3	budynek mieszkalny (willa „Łuzeczanka”)	1935	budynek murowany, otynkowany, jednokondygnacyjny, zbudowany na planie prostokąta z werandą od strony pn-wsch, nakryty dachem dwupołaciowym, podpiwniczony	1657 98-09-10
Mickiewicza 23	budynek mieszkalny (willa „Bratki” wraz z działką i zielenią)	1930	budynek murowany, otynkowany, jednokondygnacyjny z poddaszem użytkowym, nakryty dachem czteropołaciowym, częściowo podpiwniczony, dobudówka jednopiętrowa nakryta dachem dwupołaciowym	A-81 01-09-10
Reymonta 24	budynek mieszkalny	1928	budynek jednokondygnacyjny z poddaszem użytkowym, drewniany, zbudowany na planie prostokąta z przybudówką od strony pn-wsch., częściowo podpiwniczony, nakryty dachem czteropołaciowym	1388 89-07-07
Smereka 2 (d.Kolejowa 5)	budynek mieszkalny (willa „Kozłówka” wraz z zielenią)	początek lat 80-tych XIX w.	budynek jednokondygnacyjny z poddaszem użytkowym, drewniany, otynkowany, nakryty dachem dwupołaciowym, o nieregularnym rzucie zbliżonym do litery L	941 79-03-05
Warszawska 72	budynek mieszkalny (willa wraz z zielenią)	1926	budynek jednokondygnacyjny, zbudowany na planie prostokąta z werandą od strony pn-zach, przykryty dachem naczółkowym	1232 83-08-29
Teren jednostki wojskowej	zespół budynków koszarowych dawnego Obozu Feldmarszałka Hurki (budynki w obrysie murów zewnętrznych)	1897	W skład zespołu wchodzi następujące obiekty: –budynek biurowo sztabowy, –wartownia, –magazyn, –warsztat, –budynek warsztatowo-magazynowy, –budynek koszarowy, –budynek biurowo-sztabowy, –apteka,	A-36 02-09-16
Strużańska róg Wąskiej	zespół budynków koszarowych dawnego Oddziału Balonowego (budynki w obrysie murów zewnętrznych)	1898-1899	W skład zespołu wchodzi następujące obiekty: –budynek koszarowy, –budynek koszarowo-biurowy, –budynek koszarowy kadry oficerskiej, –budynek latryny.	A-37 02-09-16
Zegrzyńska 40	dawne kasyno oficerskie	1892	budynek drewniany na podmurówce ceglanej, parterowy, zbudowany na planie prostokąta z dobudówkami w elewacjach bocznych, nakryty dachem czterosпадowym, na dobudówkach oddzielne dachy trójsпадowe	A-26 99-11-25

6.2.1.2 Zabytki w wojewódzkiej ewidencji zabytków

Według danych Gminy Legionowo w wojewódzkiej ewidencji zabytków znajdują się trzy obiekty. We wcześniejszym okresie, według informacji posiadanych przez gminę było ich czterdzieści siedem. Aktualny stan ewidencji obrazuje tabela 2.

Tabela 2 Legionowo – wojewódzka ewidencja zabytków

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie
Legionowo	Żeromskiego 20	Cmentarz rzym.-kat.	1935
Legionowo	Batorego 18	Dom wielorodzinny	1926

Legionowo	Wąska, Strużańska 1, Zegrzyńska	Zespół d. budynków koszarowych (ok. 60 willi i domów)	1891-99
-----------	---------------------------------	---	---------

Aktualnie trwają prace zmierzające do włączenia do wojewódzkiej ewidencji zabytków nowych obiektów, szczególnie w zakresie międzywojennego budownictwa willowego.

6.2.1.3 Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków

Rada Miasta Legionowo uchwałą Nr XLIII/554/2010 z dnia 28 kwietnia 2010 r. przyjęła do realizacji Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Miejskiej Legionowo na lata 2010-2013.

Jednym z celów strategicznych Programu jest uporządkowanie i skatalogowanie gminnej ewidencji zabytków.

Na terenie miasta Legionowo, do wyróżniających się budynków, które nie są objęte ochroną konserwatorską, należy zaliczyć elementy zabudowy drewnianej i murowanej świadczącej o dawnym charakterze miasta. Są to budynki, w przeważającej mierze mieszkalne, o wysokości najczęściej jednej kondygnacji z użytkowym poddaszem.

6.2.2 Serock

6.2.2.1 Zabytki w wojewódzkim rejestrze zabytków

Na terenie gminy Serock szesnaście obiektów wpisanych jest do wojewódzkiego rejestru zabytków. Są to przede wszystkim zachowane elementy dawnej, miejskiej zabudowy Serocka, kamienice, dom mieszkalny i zajazd. Pozostałe obiekty to kościoły i cmentarze w Serocku i Woli Kiepińskiej oraz pałac w Jadwisinie.

W poniższej tabeli przedstawiono szczegółowe zestawienie obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków.

Tabela 3 Serock – wojewódzki rejestr zabytków

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie	Nr wpisu do rejestru	Data wpisu do rejestru
Jadwisin		Pałac	1896-98	1039/305	1961-12-20
Serock	Farna 7	Kościół p.w. Zwiastowania NMP (wraz z wyposażeniem wnętrza i polichromią)	1512-25, pocz. XVII w.	1101/320	1961-12-20
Serock	Pułtуска 15	Zajazd pocztowy	l. 30/40. XIX w.	1102/676	1962-04-12
Serock	Warszawska	Cmentarz par. p.w. Zwiastowania NMP (wraz ze starodrzewem)	zał. I poł. XIX w.	1385	1989-07-26
Serock	Rynek 16	Kamienica (wraz z częścią działki)	ok. poł. XIX w.	23	1999-11-08
Serock	Ściegiennego 1 (Św. Wojciecha)	Dom	II poł. XIX w.	952	2000-05-22
Serock	Rynek	brukowana nawierzchnia placu	ok. poł. XIX w.	A-48	2000-05-22
Serock	Rynek 14	Kamienica	II poł. XIX w.	954	2000-05-22
Serock	Rynek 5	Kamienica (wraz z oficyną tylną)	II poł. XIX w.	955	2000-05-22
Serock	Rynek 1	Kamienica	II poł. XIX w.	956	2000-05-22
Serock	Pułtуска 13	Oficyna (I) d. zajazdu pocztowego (d. stajnia)	l. 30/40. XIX w.	957	2000-05-22
Serock	Pułtуска 17	Oficyna (II) d. zajazdu pocztowego (d. wozownia)	l. 30/40. XIX w.	957	2000-05-22
Serock	Farna 8	Kościół p.w. Zwiastowania NMP (wraz z wyposażeniem wnętrza i polichromią)	1512-25, pocz. XVII w.	1101/321	1961-12-20
Serock	Pułtуска 15	Zajazd pocztowy	l. 30/40. XIX w.	1102/677	1962-04-13
Wola Kiepińska		Kościół p.w. św. Antoniego Padewskiego	przed 1899	1116/1083	1974-12-03

6.2.2.2 Zabytki w wojewódzkiej ewidencji zabytków

W ewidencji prowadzonej przez Wojewódzkiego Konserwatora zabytków znajduje się dziewięć obiektów. Ich zawartość wymaga weryfikacji i doprecyzowania, jako, że np. twierdza Zegrze posiada wpis jako całość, jak również wpisane są jej poszczególne, ale nie wszystkie elementy. Dodatkowo, budynek przy Kościuszki 17 jest budynkiem z 2001 roku i nie ma żadnej wartości historycznej.

Tabela 4 Serock – wojewódzka ewidencja zabytków

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie
Serock	Pułtńska 36	Kamienica	XIX w.
Serock	Kościuszki 17	Dom wielorodzinny	II poł. XIX w.
Zegrze		Twierdza Zegrze	1890-1909
Zegrze Północne	Oficerska 5	Kasyno (Twierdza Zegrze)	1903-04
Zegrze Północne		Fort Zegrze magazyn amunicji	1913-14
Zegrze Północne	nr 30 w kompleksie JW.CSLIL	Hotel garnizonowy	1937-38

Stąd też jedną z bardziej palących kwestii jest weryfikacja budynków znajdujących się w wojewódzkim rejestrze oraz wojewódzkiej ewidencji zabytków pod kątem stanu faktycznego, jak też poprawności danych.

Mazowiecki Wojewódzki Konserwator zabytków zamierza wpisać do wojewódzkiej ewidencji zabytków Fort w Dębem oraz pozostałości umocnień twierdzy napoleońskiej w Serocku.

6.2.2.3 Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Obecnie trwają prace nad aktualizacją gminnej ewidencji zabytków i zweryfikowanie jej zasobu.

6.2.3 Nieporęt

6.2.3.1 Zabytki w wojewódzkim rejestrze zabytków

Na terenie gminy Nieporęt istnieją trzy obiekty wpisane do wojewódzkiego rejestru zabytków. W poniższej tabeli przedstawiono ich szczegółowe zestawienie.

Tabela 5 Nieporęt – wojewódzki rejestr zabytków

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie	Nr wpisu do rejestru	Data wpisu do rejestru
Beniaminów		Fort Beniaminów (Twierdza Zegrze) w granicach wału fortecznego wraz z otoczeniem	1912-14	1462	1991-01-11
Nieporęt	Wolności pl. 3	Kościół Niepokalanego Poczęcia NMP (wraz z otaczającym drzewostanem)	1651	1066/673	1962-04-12
Nieporęt	Wolności pl. 3	Cmentarz rzym-kat. parafii p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP (z nagrobkami, bramą, częścią ogrodzenia i starodrzewem)	zał. 1700	1473	1993-05-07

6.2.3.2 Zabytki w wojewódzkiej ewidencji zabytków

W ewidencji prowadzonej przez Wojewódzkiego Konserwatora zabytków znajduje się sześć obiektów. Ich zawartość wymaga weryfikacji i doprecyzowania, jako, że np. twierdza Zegrze posiada wpis jako całość, jak również wpisane są jej poszczególne elementy. Dodatkowo, należy podkreślić, iż we wcześniej pozyskanych przez Gminę Serock od Wojewódzkiego Konserwatora wykazach, było ich siedemdziesiąt trzy.

Tabela 6 Nieporęt – wojewódzka ewidencja zabytków

Miejscowość	Rodzaj obiektu	Datowanie
Białobrzegi	Cmentarz z II wojny światowej	1949-1950
Michałów-Grabina	Cmentarz osadników niemieckich	XIX w.
Nieporęt	Dzwonnica	k. XVII w.(?), 3 ćw. XIX w.

Rembelszczyzna	Cmentarz osadników niemieckich	poł. XIX w.
----------------	--------------------------------	-------------

Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków zamierza umieścić w ewidencji fort w Białobrzegach.

6.2.3.3 Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Gmina przystąpiła do weryfikacji ewidencji i stworzenia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami, co powinno zakończyć się w pierwszym kwartale 2011r.

6.2.4 Jabłonna

6.2.4.1 Zabytki w wojewódzkim rejestrze zabytków

Na terenie gminy Jabłonna istnieją dwadzieścia dwa obiekty wpisane do wojewódzkiego rejestru zabytków, z czego tylko sześć nie wchodzi w skład zespołu pałacowo – parkowego. W poniższej tabeli przedstawiono ich szczegółowe zestawienie.

Tabela 7 Jabłonna – wojewódzki rejestr zabytków

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie	Nr wpisu do rejestru	Data wpisu do rejestru
Chotomów		Kościół p.w. Wniebowzięcia NMP	1865	1008/672	1962-04-12
Chotomów		Cmentarz par. p.w. Wniebowzięcia NMP	zał. XVII w.	1375	1989-07-26
Jabłonna	Modlińska 105	Pałac z założenia pałacowo-parkowego	1774-77	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Brama wjazdowa z założenia pałacowo-parkowego	1827	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Oficyna I (wsch.) tzw. Pawilon Królewski z założenia pałacowo-parkowego	1778	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Oficyna II (zach.) tzw. Pawilon ks. Józefa z założenia pałacowo-parkowego	1778-84	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Pawilon I (wsch.) z założenia pałacowo-parkowego	1780-82	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Pawilon II (zach.) z założenia pałacowo-parkowego	1780-82	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Oranżeria z założenia pałacowo-parkowego	1781-84	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Altana chińska z założenia pałacowo-parkowego	1782	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska 1	Kordegarda II (wsch.) z założenia pałacowo-parkowego	1827	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska 1	Kordegarda I (zach.) z założenia pałacowo-parkowego	1827	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Brama ogrodowa z murem z założenia pałacowo-parkowego	koń. XIX w.	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Wozownie i stajnie z założenia pałacowo-parkowego	1837	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Łuk triumfalny z założenia pałacowo-parkowego	ok. 1837	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Muszla koncertowa z założenia pałacowo-parkowego	koń. XVIII w.	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska	Sztuczna grotta z domkiem i wieżyczką (ruina) z założenia pałacowo-parkowego, Sz. B. Zug	1778	1036/210	1959-11-20
Jabłonna	Modlińska 102	Dawny Zajazd tzw. Stara Poczta	koń. XVIII w.	1037/40	1955-10-10
Jabłonna	Modlińska 102	Oficyna zachodnia d. zajazdu	k. XVIII w.	1037/40	1955-10-10
Jabłonna	Modlińska 152	Karczma	XVIII/XIX w.	1038/136	1958-06-20
Jabłonna	Modlińska 78	Willa dr Stanisława Bzury	ok. 1900	729	2006-03-01
Jabłonna	Modlińska	Park z założenia pałacowo-parkowego		1036/210	1959-11-20

Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków zamierza umieścić w ewidencji Dzieło piechoty D-10 zlokalizowane w Janówku Drugim, kościół parafialny wraz z plebanią, budynek hydroforni w zespole

pałacowo-parkowym, budynek mieszkalno-usługowy przy ul. Modlińskiej 95 oraz zabudowania gospodarcze przy ul. Abramowicza 1 (Zakład Doświadczalny PAN).

6.2.4.2 Zabytki w wojewódzkiej ewidencji zabytków

W ewidencji prowadzonej przez Wojewódzkiego Konserwatora zabytków znajduje się siedem obiektów.

Tabela 8 Jabłonna – wojewódzki rejestr zabytków

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie	Nr wpisu do rejestru	Data wpisu do rejestru
Boża Wola		Fort XVIII (Twierdza Modlin)	1912-14	ewid.	
Chotomów		Dzwonnica	1865	ewid.	
Chotomów		Kaplica	po 1865	ewid.	
Jabłonna		Cmentarz par. rzym.-kat.	1925	ewid.	
Jabłonna	Parkowa 15	Dom plenipotenty Potockich	k. XIX w.	ewid.	
Rajszew		Cmentarz osadników niemieckich	XIX w.	ewid.	
Skierdy		Cmentarz osadników niemieckich	XIX w.	ewid.	

6.2.4.3 Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Gmina nie prowadzi gminnej ewidencji zabytków.

6.2.5 Wieliszew

6.2.5.1 Zabytki w wojewódzkim rejestrze zabytków

Wojewódzki rejestr zabytków w stosunku do gminy Wieliszew jest wyjątkowo niejasny. Z grupy fortowej „Janówek” do rejestru jest wpisany fort XVIIb, według niektórych wykazów również XVIIa, chociaż nie jest to zweryfikowane i być może wszystkie zapisy odnoszą się do fortu XVIIb. Zespół w Górze również wymaga weryfikacji, z uwagi na zrujnowanie i brak zachowania jakichkolwiek cech rozpoznawalności w stosunku do parku.

Tabela 9 Wieliszew – wojewódzki rejestr zabytków

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie	Nr wpisu do rejestru
Góra		Pałac (ruina) z zespołu pałacowo-parkowego	ok. 1780	1015/623
Góra		Oficyna z zespołu pałacowo-parkowego	I ćw. XIX w.	1015/623
Janówek		Fort XVII "Janówek" (Twierdza Modlin)	1912-15	41
Janówek		Fort XVIIa "Janówek" (Twierdza Modlin)	1912-15	41
Janówek		Fort XVII (XVIIb) "Janówek" (Twierdza Modlin)	1912-15	41
Janówek		Fort XVII kazamata "Janówek" (Twierdza Modlin)	1912-15	41
Janówek		Grupa Fortowa "Janówek" (Twierdza Modlin)	1912-15	ewid.
Wieliszew		Kaplica grobowa	1843	1115/678
Góra		Park z zespołu pałacowo-parkowego		1015/623

6.2.5.2 Zabytki w wojewódzkiej ewidencji zabytków

W ewidencji prowadzonej przez Wojewódzkiego Konserwatora zabytków znajduje się pięć obiektów z czego budynek przy ul. Modlińskiej 19 nie istnieje, dlatego też ważną kwestią staje się uaktualnienie wojewódzkiej ewidencji w oparciu o materiał pozyskany przy okazji tworzenia gminnej ewidencji Wieliszewa.

Miejscowość	Adres	Rodzaj obiektu	Datowanie
Janówek		Grupa Fortowa "Janówek" (Twierdza Modlin)	1912-15
Krubin		Cmentarz	po 1940 r.

Wieliszew		Organistówka	k. XIX w.
Wieliszew	Modlińska 19	Budynek	XIX w.
Wieliszew		Cmentarz rzym.-kat.	I poł. XIX w.

Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków zamierza umieścić w ewidencji cmentarz garnizonowy Twierdzy Zegrze, resztę umocnień grupy Janówek i uporządkować wpisy dotyczące poszczególnych elementów grupy Janówek.

6.2.5.3 Zabytki w gminnej ewidencji zabytków

Gmina w ostatnim kwartale 2010 roku przystąpiła do tworzenia gminnej ewidencji zabytków i gminnego programu opieki nad zabytkami. Obecnie prace te zbliżają się do końca.

7 OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ (ANALIZA SWOT)

Analizując stan krajobrazu kulturowego Powiatu Legionowskiego rozpoznano następujące czynniki determinujące jego dalszy rozwój:

Silne strony

- Liczne występowanie wyjątkowych na skalę ponadregionalną stanowisk archeologicznych zarówno z okresu neolitu, brązu, wczesnego żelaza, czasów rzymskich i wędrówki ludów, jak też średniowiecza i czasów nowożytnych. § Zachowane obiekty architektury fortecznej i militarnej z XIX/XX w.
- Zachowane zespoły pałacowo – parkowe.
- Zachowana mieszkalna zabudowa drewniana z okresu II RP.
- Obiekty małej architektury sakralnej w formie zabytkowych kapliczek.
- Aktywna działalność Muzeum Historycznego w Legionowie zarówno typowo wystawiennicza jak też na polu badań archeologicznych.
- Aktywna polityka kulturalna władz powiatu, instytucji i organizacji w sferze upowszechniania kultury oraz dobre przygotowanie zawodowe i kreatywność kadry w tym zakresie.
- Dobra współpraca między władzami powiatu a poszczególnych gmin w obszarze wspólnie podejmowanych działań

Słabe strony

- Brak środków na opiekę nad zabytkami.
- Nieaktualna ewidencja zabytków na terenie powiatu.
- W dużej mierze nienajlepszy stan techniczny zachowanych obiektów zabytkowych.
- Brak poczucia świadomości wartości substancji zabytkowej wśród mieszkańców powiatu.
- Niedostateczna powierzchnia wystawiennicza Muzeum Historycznego w Legionowie.

Szanse

- System monitoringu obiektów zabytkowych na terenie powiatu.
- Promocja turystyczna skierowana głównie „na zewnątrz” i kulturalna skierowana do mieszkańców powiatu w oparciu o istniejący zasób zabytków.
- Współpraca Muzeum Historycznego w Legionowie z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutem Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Instytutem Archeologii i Etnologii PAN i innymi ośrodkami naukowo – muzealnymi celem upowszechniania znalezisk archeologicznych i włączenie ich do obiegu naukowego.
- Rozwijanie działań edukacyjno – wystawienniczych i udostępnianie kolejnych zbiorów przez Muzeum Historyczne w Legionowie.

Zagrożenia

- Postępująca dekapitalizacja zasobu zabytkowego.
- Nielegalne rozbiórki obiektów zabytkowych
- Niszczenie, lub wręcz utrata części zbiorów archeologicznych oraz brak możliwości pełnego ich eksponowania.

8 ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE

8.1 Priorytety

W toku analizy, określono trzy priorytety realizacji Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego. Są to:

- **Priorytet I** Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu.
- **Priorytet II** Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego
- **Priorytet III** Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości lokalnej.

8.2 Kierunki działań i zadania

W ramach wymienionych priorytetów wytyczono kierunki działań i na tej podstawie wyodrębniono poszczególne zadania.

Priorytet I: Rewaloryzacja dziedzictwa kulturowego jako element rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu			
Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Zahamowanie procesu degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania	§ Stworzenie punktu informacyjnego dla mieszkańców powiatu na temat możliwości uzyskania środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków	Starostwo Powiatowe w Legionowie	Budżet powiatu, Dotacje unijne, Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Marszałka Województwa, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Priorytet II: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego			
Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Zintegrowana ochrona dziedzictwa kulturowego	§ Opiniowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, szczególnie obszarów o dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego § Walka z samowolami budowlanymi	Starostwo Powiatowe w Legionowie	Budżet powiatu

Priorytet III: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja służąca budowaniu tożsamości lokalnej			
Kierunki działań	Zadania	Wykonawca	Źródła finansowania
Specjalistyczne rozpoznanie badawcze poszczególnych obiektów, zespołów oraz obszarów zabytkowych związane z przygotowywanym lub realizowanym procesem inwestycyjnym	Weryfikacja obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków i wojewódzkiej ewidencji zabytków pod kątem zgodności ze stanem faktycznym Prowadzenie monitoringu i weryfikacji obiektów uwzględnionych w Spisie Obiektów Dziedzictwa Kulturowego Powiatu Legionowskiego (z zastosowaniem komputerowej bazy danych) Współpraca z gminami w zakresie weryfikacji gminnych ewidencji zabytków Inicjatywy na rzecz uporządkowania nazewnictwa obiektów zabytkowych	Starostwo Powiatowe w Legionowie	Budżet powiatu

Szeroki dostęp do informacji o dziedzictwie kulturowym powiatu	Udostępnienie informacji o zabytkach powiatu w internecie Utworzenie powiatowego systemu informacji i promocji (bazy danych) środowiska kulturowego	Gmina Miejska Legionowo, Jednostki Gminne.	Budżet powiatu, Dotacje unijne, Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Marszałka Województwa, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.
Edukacja i popularyzacja wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym	Organizowanie i wspieranie realizacji konkursów, wystaw i innych działań edukacyjnych Wydawanie i wspieranie publikacji (w tym opracowań historycznych, folderów promocyjnych, przewodników) poświęconych problematyce dziedzictwa kulturowego gminy Wprowadzenie i upowszechnienie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji szkolnej poprzez organizowanie i wspieranie zajęć	Starostwo Powiatowe w Legionowie.	Budżet powiatu, Dotacje unijne, Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Marszałka Województwa, Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

9 INSTRUMENTARIUM REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU LEGIONOWSKIEGO

Zadania określone w Powiatowym Programie Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego będą wykonywane przy pomocy następujących instrumentów:

- instrumentów prawnych – wynikających z przepisów ustawowych, obejmujących między innymi opiniowanie uchwalanych przez gminy miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, stref ochrony konserwatorskiej, budowę parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do wojewódzkiego rejestru lub wojewódzkiej ewidencji zabytków obiektów będących własnością gminy, wykonywanie decyzji administracyjnych wojewódzkiego konserwatora zabytków;
- instrumentów koordynacji obejmujących między innymi realizację zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w dokumentach strategicznych województwa mazowieckiego, planie rozwoju lokalnego powiatu legionowskiego;
- instrumentów społecznych obejmujących między innymi działania edukacyjne, promocyjne, współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
- instrumentów kontrolnych obejmujących między innymi aktualizację Spisu Obiektów Dziedzictwa Kulturowego Powiatu Legionowskiego, monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego na terenie powiatu.

10 ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Legionowskiego, po zaopiniowaniu przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zostanie przedstawiony Radzie Powiatu, w celu przyjęcia go uchwałą. Program został opracowany na okres czterech lat i stanowi dokument uzupełniający w stosunku do innych dokumentów planistycznych i aktów prawa miejscowego. Co dwa lata Starosta Powiatu Legionowskiego będzie sporządzał sprawozdania z realizacji zadań Programu i przedstawiał je Radzie Powiatu.

Głównym odbiorcą programu jest społeczność lokalna, która bezpośrednio powinna odczuć efekty jego wdrażania. Dotyczy to nie tylko właścicieli i użytkowników obszarów i obiektów zabytkowych, ale również wszystkich mieszkańców. Program powinien służyć podejmowaniu planowych działań dotyczących: inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

11 ŹRÓDŁA FINANSOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Obowiązującym wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady zawarte w rozdziale 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.). Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Zadania związane z opieką nad zabytkami mogą być finansowane m.in. z następujących źródeł:

- Z budżetu Starostwa Powiatowego w Legionowie.
- Z budżetu Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w ramach przyznanej dotacji na prace zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
- Z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace, zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
- Z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w ramach dotacji przyznanej zgodnie z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. w oparciu o ogłaszane corocznie przez Ministerstwo aktualne programy.
- Z dotacji unijnych w ramach:
 - a) Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego na lata 2007- 2013,
 - b) Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko,
 - c) Norweskiego Mechanizmu Finansowego i Mechanizmu Finansowego Europejskiego Obszaru Gospodarczego.